

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK
ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGÁNAK
KIADVÁNYAI

13.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ CSOPORT

Igazgató: *Dr. SZABADY EGON*

Írta:

Dr. HORVÁTH RÓBERT

Lektorálták:

Dr. DÁNYI DEZSÓ

Dr. GYULAY FERENC

A MAGYAR LEIRÓ STATISZTIKAI IRÁNY FEJLŐDÉSE

Budapest
1966/5

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
ELŐSZÓ -----	7
BEVEZETÉS: A magyar leiró statisztikai irány kialakulásának nemzetközi háttere -----	9
<i>I. fejezet</i> A magyar leiró iskola régebbi irányának főbb képviselői	13
<i>II. fejezet</i> A gazdaságstatisztika első tudományos jelentkezése Skerlecz és Berzeviczy munkásságában -----	26
<i>III. fejezet</i> A magyar leiró iskola kiteljesedése Schwartzner munkásságában -----	37
<i>IV. fejezet</i> A leiró iskola egyéb képviselői Schwartzner korából ----	57
<i>V. fejezet</i> A leiró iskola megújítására tett kísérletek Schwartzner után az 1830-as évekig -----	66
<i>VI. fejezet</i> A leiró irány degenerálódása üzleti könyvkiadási tevékenységgé -----	76
<i>VII. fejezet</i> A leiró irány egyetemi, illetve főiskolai szintű képviselőinek második vonalba szoruló tevékenysége az 1830-as évekig -----	87
<i>VIII. fejezet</i> A leiró irány második fellendülése az 1830-1840-es években Fényes munkásságában és annak túlélése a magyar polgári forradalom után -----	101
<i>IX. fejezet</i> Az akadémiai statisztika az 1830-1840-es években és az elméleti statisztika problémáinak megoldása a hivatalos statisztikai szolgálat képviselői részéről a kiegyezési korszakban -----	115
VÉGKÖVETKEZTETÉSEK -----	126

ELŐSZÓ

A kapitalizmus kifejlődésével megszülető társadalomtudományok közül Magyarországon viszonylag korán meghonosodott a statisztikai tudomány és ma már meglehetősen nagy multra tekint vissza. A magyar statisztikai tudomány fejlődésében a német egyetemeken kialakult ún. leíró statisztikai irány játszotta kezdetről fogva a döntő szerepet, noha a fejlődés másik fő iránya, az ún. politikai aritmetikai irány is szóhoz jutott Magyarországon, - ahogy ezt éppen a jelen munka szerzőjének idevágó kutatásai tárták fel.

Érdekes tény azonban, hogy bár a magyar leíró statisztikai irány egyes képviselőivel a magyar monografikus statisztikai irodalom behatóan foglalkozott, átfogó szintézis megalkotására mind a mai napig nem került sor. A Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága és a Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoportja éppen ezért örömmel ragadja meg az alkalmat, hogy a magyar leíró statisztikai irány fejlődésére vonatkozó ezen első átfogó szintézist publikálja és a magyar statisztikai közvélemény elé bocsássa.

E lépésre a Népeségtudományi Kutató Csoportnak speciális indoka is van: nevezetesen az, hogy a magyar leíró statisztikai irány fejlődésében a figyelemre méltó gazdaságstatisztikai kezdeményezések ellenére mindig a népességi statisztika és a demográfiai gondolat játszotta a vezető szerepet. S noha a modern demográfia megszületését a politikai aritmetika jelentkezésétől számítjuk, a mai értelemben vett, a korszerű matematikai apparátussal dolgozó népeségtudomány kialakulása pedig hazánkban a hivatalos statisztika létrehozása utáni időkre esik, mégis a leíró statisztikai irányzatban a szocialista viszonyaink között új virágzásnak indult magyar demográfia tudományos őst látja és haladó hagyományainak folytatására törekszik.

E kiadványunk tehát - azt reméljük - nemcsak az általános magyar statisztikai szakirodalom művelői, hanem a magyar demográfusok táborában is haszonnal lesz forgatható.

Dr. Szabady Egon

BEVEZETÉS

A MAGYAR LEIRÓ STATISZTIKAI IRÁNY KIALAKULÁSÁNAK NEMZETKÖZI HÁTTERE

A kapitalizmus jelentkezésével két tényező ragadta meg a korai, az új társadalmi jelenségek iránt érdeklődő kutatók figyelmét, mint amelyek a fejlődés dinamikáját a legnyilvánvalóbban képviselték: a népesség és a gazdaság. A kapitalizmus kialakulásával ugyanakkor a legszorosabban összefüggött az a tény, hogy ez a két fontos fejlődési hatótényező egyre inkább a tömegjelenség megjelenési formáját öltötte magára, - összefüggött ez a kapitalista belső és külső piacok kialakulásával és azoknak a nagy nemzeti monarchiáknak az állami fejlődésben való megjelenésével, amelyek a hűbéri partikularizmus helyén megteremtették a polgárság kapitalista államát mint területi közösséget.

A kialakuló kapitalizmus - MARX terminológiája szerint az eredeti tőkefelhalmozás - korában e két fejlődési tényező közül még a népesség játszotta a döntőbb szerepet. Ezzel lehet magyarázni, hogy a társadalomtudományok mint új, kapitalista jellegű tudományok kialakulásához a statisztikai tudomány fellendülése a legszorosabban kapcsolódott és kezdetben a közgazdaságtudományénál is nagyobb virágzást mutatott fel. Áll ez mind a klasszikus angol politikai aritmetika korszakára, mind pedig annak a késői kontinentális merkantilista hullámnak az elképzeléseire, amely Közép-Európában létrehozta a német leiró jellegű statisztikai irányt. Nem véletlen tehát, hogy amidőn a klasszikus kapitalizmus legjobb elméi, mint RICARDO, és a tudományos szocializmus táborából kikerült legnagyobb kritikusa, MARX, az előttük lefolyt közel egy évszázad elméleti tapasztalatait általánosították, tudományos közgazdasági rendszerükben a kapitalista fejlődés, illetve növekedés elméleti skémáját - ahogy ma mondanánk modelljét - szilárdan a né-

pesség fejlődésére alapozták. Ahogy erre egy legutóbb megjelent dolgozatunkban is hivatkoztunk,^{1/} e modellek közös jellemvonása az, hogy a fejlődés mozgató erejének a népesség fejlődését tekintette és úgy gondolta, hogy ez utóbbi nyitja meg az utat egyrészt a termelés kiterjesztésére, másrészt az intenzívebb termelési technika kifejlesztése irányában, - vagyis ez teremti meg a lehetőséget mind a fogyasztás, mind a termelőfogyasztás és a beruházások kiterjesztésére a kereslet oldaláról.

El lehet mondani, hogy a polgári gazdaságtan kifejlődésének és vulgarizálódásának egyik legdöntőbb tényezője éppen az volt, hogy a statisztikai tudományoknak az a kezdeti biztató fejlődése és a közgazdasági tudományokénál is nagyobb induló lendülete, amely még a 17. sz. végét (politikai aritmetika), illetve a 18. sz. végét (fejlett leíró iskola) jellemezte, megakadt az institucionális fejlődési tényezők lassabb kibontakozása következtében. Ezen azt kell érteni, hogy a nagytömegű és megbízható adatok felvételére, feldolgozására és közzétételére alkalmas állami központi statisztikai hivatalok és a hivatalos statisztikai szolgálatoknak kifejezett és történelmileg befejezett formái csak a 19. sz. 30-as éveitől kezdve öltöttek határozottabb alakot, - de tulajdonképpen csak e század közepétől, illetve főleg annak második felétől terjedtek el szerte az egész világon.^{2/} Ennek az institutionális tényezőben fennálló lemaradásnak kell tulajdonítani, hogy a polgári közgazdaságtudomány kénytelen volt letérni azokról a biztató induktív kiindulási alapokról, amelyek azt még a 18. sz. vége felé jellemezték, és a 19. sz. -től kezdve egyre inkább rálépett az absztrakt deduktív tanrendszerek kidolgozásának az útjára. Ezzel magyarázható, hogy a népességi tényező önálló jelentőségét a polgári gazdaságtan mindinkább szem elől tévesztette, illetve azt a sok közgazdasági változó között csak mint egyik tényezőt volt hajlandó figyelembe venni. A népességi problémák kutatása ezzel leszűkülött a közgazdaságtan részproblémájává és az ún. "Principles of Population" alakjában a legtöbb polgári közgazdaságtani tanrendszerben a szolgálólány szerepét játszotta majdnem az egész 19. sz. folyamán, SENIOR és J. St. MILL, rendszereit követve.

Magyarország - mint ismeretes - a kapitalista fejlődés útjára sajátos történelmi viszonyai és lehetőségei következtében nagy késéssel, a török által elpusztított gazdasági rendszerrel és gyarmati jellegű helyzetben lépett rá az akkori Ausztriai Birodalom keretében, - és a fiatal magyar társadalomtudományok kifejlődésére is ez az adottság nyomta rá bélyegét. A dolgok ilyen állása mellett ma-

gától értetődő, hogy a statisztikai tudomány honosodott meg gyorsabban és az is játszotta a nagyobb szerepet a hazai fejlődés kezdeti szakaszaiban, s annak is az a késői kontinentális merkantilista változata, amelyet a német leiró statisztikai tudomány fejlettebb, ún. "göttingai iskolája" képviselt, legkiválóbb reprezentánsain, ACHENWALL és SCHLÖZER professzorokon keresztül. Korábban egy monografikus munkában utaltunk már rá, hogy a politikai aritmetika HATVANI professzor által tett magyarországi meghonosítási kísérlete a 18. sz. második felében éppen e sajátos nemzeti fejlődésünk következtében eleve kudarcra volt ítélve,^{3/} és - ahogy ezt a magyar statisztikai tudomány tantörténései és legkiválóbb képviselői egyaránt világosan látták - fejlődésünkre szinte a leiró statisztikai irány egyeduralma, annak hosszú ideig való túlélése és közgazdasági tudományunk kifejlődésének csökevényes volta nyomta rá a bélyegét

Annál különösebbnek kell tartanunk, hogy a magyar statisztikai tudomány azon legtekintélyesebb őseinek - amelyet a magyar leiró statisztikai irány képvisel - fejlődését, problémáit, sajátosságait, érdemeit és hátrányos vonásait mind a mai napig a hazai statisztikai tudomány művelői a számos részlettanulmány ellenére nem vették átfogó rendszeres elemzés alá,^{4/} - különösen nem abból a szemszögből, hogy a fejlődést a maga egészében és dinamikájában próbálják megragadni, hogy abból olyan messzebbmenő konkluziókat is lehessen levonni, amelyek annak fejlődésére új fényt vetnének. Az alább következő munka elsősorban erre tesz egy első megközelítési kísérletet s természetesen emiatt, valamint szerényebb terjedelménél fogva, nem tarthat igényt sem a teljességre, sem pedig a fejlődés minden fontosabb mozzanatának megragadására. Szerzőnek egyelőre meg kellett elégednie azzal, hogy az első megközelítés keretében mintegy madártávlatu képet fessen a magyar statisztika leiró irányáról és hogy inkább csak azokat a legdöntőbb és legjobban kiemelkedő mozzanatokat törekedjen megragadni, amelyek az ilyen megközelítés mellett a leginkább kerülnek előtérbe.

Szerző eleve tisztában van azzal is, hogy ennek a szerényebb célkitűzésnek az érvényesítése sem sikerülhetett minden vonatkozásban, - mégis úgy gondolja, hogy e kísérletét érdeklődéssel fogják mindazok olvasni, akik a magyar statisztikai tudomány munkásaiként a napi problémák megoldása közben megfáradnak és hosszabb lejáratra, nagy történelmi perspektívában is hajlandók eltűnődni egy tudomány társadalmi jelentőségéről, haladó hagyományairól és kudarcairól, vagy a korban betöltött szolgálati szerepéről. Azoknak a speciális érdeklődésű

statisztikusoknak a számára, akik akár a történeti demográfiával, vagy a statisztikai tudomány történetével foglalkoznak, avagy az olyan rokon tudományok képviselői számára, mint a közgazdaságtan, gazdaságtörténet, általános történettudomány és kulturtörténet, szociológia stb., természetesen e tanulmánynak speciális mondanivalója is van, hiszen elsősorban ez utóbbi szükséglet kielégítésére, a Központi Statisztikai Hivatal Demográfiai Kutató Csoportjának a felkérésére született meg. Szerző a megtisztelő megbizásért, mely alkalmat adott e probléma újbóli, magasabb szintű megközelítésére és idevágó kutatásainak szintetizálására, ehelyütt is köszönetet mond.

JEGYZETEK

1. HORVÁTH R.: A gazdasági fejlődés és a népességi kérdés kölcsönhatásairól Magyarországon a 18. sz. közepétől a 19. sz. közepéig, Demográfia, 1966. 1. sz., 43. p.
2. Az institutionális fejlődés fő vonala szempontjából ebben a vonatkozásban tehát nem azt tekintjük döntő tényezőnek, hogy a napóleoni rezsím már 1800-ban kialakította az első modern értelemben vett statisztikai hivatalt, hanem ezeknek az intézményeknek tömegszerű elterjedését és a közgazdasági és állami életre, valamint a közgazdaságtudományra gyakorolt visszahatását. Vö.: HORVÁTH R.: A francia hivatalos statisztikai szolgálat múltja, Magyar Statisztikai Szemle, 1947., 11-12. sz., 469. és köv. p. - továbbá ua.: A magyar hivatalos statisztikai szolgálat kialakulásának jelentőségéről, Statisztikai Szemle, 1958., 2. sz. 161. és köv. p.
3. HORVÁTH R.: Hatvani István professzor (1718-1786) és a magyar statisztikai tudomány kezdetei, Budapest, 1963.
4. A részlettanulmányok sorából kiemelkednek: MÁRKY H.: Schwartner Márton és a statisztika állása a 18. és a 19. sz. fordulóján, Budapest, 1905., továbbá LÁNG L.: A statisztika története, bevezetésül Magyarország statisztikájához, Budapest, 1913., valamint azok az újszerűbb rövid tanulmányok, melyek a magyar leíró statisztikai iskola egyes kiemelkedő egyéniségeinek munkásságát a felszabadulás után újjászervezett Statisztikai Szemle hasábjain elemezték.

I. fejezet

A MAGYAR LEIRÓ ISKOLA RÉGEBBI IRÁNYÁNAK FŐBB KÉPVISELŐI

Mint a statisztikai tudomány fő forrása a legnagyobb multra a magyar le-
iró statisztikai irány tekinthet vissza Magyarországon. Visszanyulik ugyanis ennek
multja a németországi egyetemeken kifejlődött leiró statisztikai iránynak nemcsak,
un. régebbi válfajára, hanem megtaláljuk annak nyomait még korábban, már a 16.
században OLÁH Miklós Esztergomi érsek országleirása formájában.^{1/} Ez utóbbi
még a német leiró statisztikai irány régebbi, CONRING-féle iskolájánál is távo-
labbra visszanyuló hatásokat tükröz. Tükrözi ui. annak a reneszánsz korbéli olasz
államleiró irodalomnak a hatását, amely ebben az időben az olaszországi város-
államokban kialakult.

A magyarországi reneszánsz hatások - mint ismeretes - MÁTYÁS király
udvarában egészen közvetlenül érvényesültek. MÁTYÁS udvari történetirójának,
BONFINI-nek a hatása OLÁH Miklós munkáján is érezhető nyomokat hagyott, de
letagadhatatlan, hogy hatottak arra az említett olaszországi leiró statisztikai jel-
legű munkák is, - nyilvánvalóan BONFINI közvetítésével. OLÁH Miklós művét
Brüsszelben írta, ahová a mohácsi vész után az özvegy MÁRIA királynőt udva-
rával elkísérte. Erre utal 1536-ból datálódó bevezető verse, mely ugyancsak
Brüsszelben kelt.^{2/}

OLÁH Miklós műve, melyet nagy honszeretet és honvágy hat át, vegyesen
történelmi és földrajzi vonatkozású, de a hangsúly már inkább a földrajzi vonatko-
zásokon van. A történelmi rész a magyarokat a szkitáktól és a hunoktól származ-
tatja és az első könyv első három fejezetében (1-3.) tárgyalja azok eredetét és
háboruit. Az első könyv további része már kifejezetten leiró statisztikai vonatko-

zása, természetesen a korai olasz példának megfelelően számok nélküli leírást nyújtva. A 4. fejezet Magyarország nevével, fekvésével és folyóinak leírásával foglalkozik, az 5. fejezettől a 17-ig pedig országrészekre osztva tárgyalja Magyarországnak főbb földrajzi és állami nevezetességeit. Az 5. fejezet Nyugat-Magyarországgal, Budával és nevezetességeinek leírásával kezd, nagy figyelmet szentelve a MÁTYÁS-féle könyvtárnak. A 6., 7. és 8. fejezet a nyugatmagyarországi városok, várak és mezővárosok leírásával, a 9. fejezet pedig a Magyarország Száván túli részével foglalkozik, de természetesen lényegesen rövidebben. A harmadik rész a Duna-Tisza közét írja le a 10. fejezetben, a 11. pedig a felsőmagyarországi részt, a 12. fejezet az Oláh-vajdaságot, a 13. Moldovát, a 14. és 15. Erdélyt, a 16. pedig a Tiszántul magyarországi részeit, minthogy OLÁH az Oláh-vajdaságot és Erdélyt is a Tiszántulhoz számítja. A 17. fejezet a Temesközrel és annak környékével végzi Magyarország földrajzi leírását.

Statistikai szempontból a legérdekesebb a 18. és 19. fejezet, melyben a főbb mezőgazdasági termékekkel, az állat- és vadállományal, ill. Magyarország ásványi kincseivel foglalkozik a szerző és a Magyarországon használatos nyelvekre nézve is némi tájékoztatást nyújt. Főleg e két fejezet alapján tekinthető OLÁH Miklós műve korai leíró jellegű statisztikai munkának, ahogy erre már MÁRKY monográfiája rámutatott.^{3/} A második könyv az OLÁH Miklós-féle műben kifejezetten Attilával foglalkozik és ennek köszönhető, hogy KOLLÁR Ádám kiadásában 1763-ban Bécsben is megjelent,^{4/} de már ezt megelőzően BÉL Mátyás is újra lenyomatta saját munkája első őseként a "Notitia Hungariae Novea" c. főműve első kötetében, mely 1735-1742 között látott napvilágot.^{5/} KOLLÁR hivatkozik is erre a tényre azzal a megjegyzéssel, hogy a mű szerzőségét maga BÉL döntötte el, aki a kódexhez sajátkezü glosszákat, kiegészítéseket is írt.^{6/}

Ez utóbbi tény, vagyis hogy BÉL tudatosan kereste saját nagyszabású leíró műve elődjét OLÁH munkájában, arra is utal, hogy az olasz leíró irodalom hatása OLÁH Miklós művének közvetítésével még kimutathatóan nagyobb volt BÉL Mátyásra, mint a Conring-féle szavakkal leíró korai leíró statisztikai irányé. Ezt némileg alátámasztja az is, hogy BÉL az 1600-as évek végén Pozsonyban sem államtudományt, hanem bölcséletet tanult és 1704-1707 közötti németországi tartózkodása idején sem a leíró statisztika akkori központjait jelentő német egyetemeken (azaz Helmstedtben és annak vonzás-körzetében, illetve Göttingában) tanult, hanem Halléban, ahol teológiai, egyháztörténeti és történeti tanulmányokat folytatott.^{7/} Ezt tükrözi BÉL egész munkásságának kifejezetten történelmi vo-

nala és a nagy műnek, a Notiae Hungariae Novae-nak egész szerkezete is. BÉL ugyanis a nagy műben a kétségtelenül földrajzi vonatkozások mellett külön választja a történelmi és a kifejezetten jelenbeli aktuális leírást, amit ugyan némileg elhomályosít az arisztoteleszi skolasztikus hagyományokon alapuló szerkezet, mely "általános rész" címen (Pars generalis, I.) az egyes vármegyék fizikai földrajzi, illetve "politikai" leírását adja, majd "részletes leírás" címen (Pars speciális, II.) az egyes városok, várak és kastélyok, illetve falvak leírását külön-külön is. Ez a beosztás, ha más szavakkal is, de lényegében egyezik elméletileg a CONRING-féle "exercitatio historico-politica"-val és a "descriptio singularis"-sal, melyben a lakosság fontosságának a hangsúlyozása a politikai részbe került,^{8/} akár csak BÉL művében, ideértve az eredetet, nyelvet, szokásokat, életmódot, foglalkozást a társadalmi állással együtt - azaz nemesség, polgárság és parasztság szerint tagolva -, s végül a kiemelkedőbb családok leírásával lehetőleg genealógiai levezetésekkel együtt. A részletes leírásban e tényezők ismertetésére még egyszer visszatért a szerző városok, várak és kastélyok, illetve falvak szerint tagolva anyagát, minthogy a generális leírás megyénként tárgyalta az országot. A nyomtatásban megjelent 5 kötetben BÉL 10 vármegye leírását nyújtotta, de aránytalanul nagy részt szentelt Pozsony vármegyének. A többi anyag a 48 vármegyére tervezett műből, Bereg, Torontál és Krassó vármegyék kivételével szintén elkészült, és különféle hazai, illetve külföldi könyvtárakban és levéltárakban ma is rendelkezésre áll.

Jegyezzük még meg, hogy a politikai leírás a közigazgatás hivatalainak és intézményeinek ismertetésére is kiterjedt, a részletes leírás pedig helységenként tárgyalta a foglalkozási és lakásvizonyokat, amellet, hogy a városok távlati látképét is megadta és a fontosabb középületeket, utcákat, tereket is felsorolta. Fontos megemlíteni azt is, hogy a számszerűségekre BÉL nem terjeszkedett ki, akár csak példaképe, CONRING sem, s a gazdasági viszonyokra is csak a számszerűségeken kívül és általában a fizikai földrajzi részben.^{9/} Itt került sor ugyanis a vármegyék határainak, hegy- és vízrajzáinak leírása mellett a termőtalaj minőségének, szántóföldi és kerti növényeinek, gyümölcsfa- és erdőállományának leírására, továbbá az állattenyésztés és a bányakincsek leírására is. Ahogy ebből az összehasonlításból is kitűnik, BÉL rendszerében a földrajzi vonatkozások szétfeszítették egy bizonyos fokig a CONRING-i kereteket, és eltolták a mű túlsúlyát a politikai-államtudományi vonal felől a földrajzi, illetve az egészen konkrét, helyi vonatkozású államigazgatás leírása irányában, ami szintén a hallel egyetem realisztikus hatására vall.^{10/}

Összefügg mindez azzal is, hogy BÉL nagy apparátussal fogott hozzá a nagyszabású mű kidolgozásához. MATOLAY János személyében segédszerkesztője is volt, az anyaggyűjtés munkájába pedig bekapcsolta tanítványait a pozsonyi evangélikus liceumból, akik az általa szerkesztett kérdőívek alapján vették fel az adatokat. Ezeknek helyességét részben személyesen, utazások és a helyi könyvtárak és levéltárak adatainak a bedolgozásával ellenőrizte és kiegészítette, részben az uralkodó kegyeit is elnyerve, az általa létrehozott megyei bizottságokkal is ellenőriztette. Az egész ellenőrző tevékenység koordinálására két udvari tanácsost is beállított az udvar PALÁSTHY Ferenc és MATYASOVSZKY Imre személyében, a megyei térképek elkészítéséhez pedig a kor legjobb mérnökét, MIKOVINY Sámuelt adta melléje segítségül. Ez utóbbi munkássága valóban pozitív jellegű volt BÉL számára, a megyei és udvari vonalról ez kevésbé mondható el, mivel főleg emiatt huzódott el időben a nagy mű publikálása, noha annak kéziratai jóval korábban elkészültek már.^{11/} A létrejött nagy mű így terjedelmében és részletességében is meghaladta a korabeli szokásos leíró statisztikai művek kereteit, nemcsak tultengő földrajzi és belső közigazgatási vonásainál fogva tért el azoktól.

Semmiképpen nem fogadható el azonban az a szakirodalomban egyhelyütt újabban felmerült azon álláspont, mely szerint BÉL a régebbi német leíró iskolától az újabbhoz átmenetet jelentő SCHMEITZEL Márton-féle irányzatot képviselte volna, vagyis az európai államok állami nevezetességeinek számszerű leírása felé képviselt volna maga is munkásságával egy bizonyos átmenetet mestere szellemében. E felfogás szerint BÉL 1706-ban Halléban megismerkedett személyesen SCHMEITZEL-el és vele feltehetően levelezésben volt később is és így értesült ennek az átmeneti irányzatnak főbb elméleti elképzeléseiről.^{12/} Ez azonban már csak azért sem valószínű, mert SCHMEITZEL 1721-ben, vagy egyes ellentmondó forráshelyek szerint 1723-ban lett csak Jenában a filozófia, földrajz és történelem tanára és csak 1731-ben került át Halléba, ahol 1747-ig működött,^{13/} - ugyanakkor a hivatkozott magyar álláspont szerint BÉL 1723-ban, tehát a nagy mű "Prodromus" elnevezésű vázlatra közrebocsátásakor kidolgozta már a nagy mű anyagát kéziratban.^{14/} Erre tehát SCHMEITZEL működése és műve ily módon hatással aligha lehetett, már csak időrendi okokból sem. SCHMEITZEL volt egyébként az, aki előadásai címéül a később meggyökeresedett statisztika szót is forgalomba hozta, ha egyelőre jelzőként is "Collegium politico-statisticum" formában, - ebből képzett később ACHENWALL "Statistica" formában főnevet.^{15/} BÉL azonban mint láttuk a "Notitia" címhez ragaszkodott a CONRING-i hagyomány-

nak megfelelően s rá e vonatkozásban sem hatott SCHMEITZEL munkássága. A BÉL által képviselt tudományos irány továbbfejlesztése így nem a leiró statisztika fejlettebb iránya, hanem a helytörténeti és topográfiai földrajzi lexikonok irányába mutatott.

Ismeretes, hogy BÉL munkáját tanítványai ebben az irányban folytatták, részben művének kiadásával, részben hasonló jellegű munkák önálló megírásával. Ebben a vonatkozásban kell megemlíteni elsősorban TOMKA-SZÁSZKY tevékenységét, aki kifejezetten kompendium jelleggel adta ki BÉL magyarországi földrajzát "Compendium Hungariae Geographicum" címmel Pozsonyban 1753-ban, azaz BÉL 1749-ben bekövetkezett halála után. A TOMKA-SZÁSZKY által gondozott mű 1767-1792 között 4 kiadást ért meg és kiegészítésre is került egy másik, Horvát-Szlavon-Dalmát országokat és a galíciai részeket ismertető földrajzi-államleirő mű formájában 1777-ben, mely ugyancsak második és harmadik kiadást ért meg 1779-1792 között.

TOMKA-SZÁSZKY csak egyetlen művet adott ki saját neve alatt Pozsonyban 1748-ban, amely az akkori ismert világ földrajzi leírását tartalmazta, BÉL Mátyás előszavával^{16/} és egy a földrajzi tudomány elméletéről szóló általános résszel együtt. Ebben a műben, mely az "Introductio in Orbis Hodierni Geographicum" címet viselte, a szerző a földrajztudomány definícióját, kialakulását, forrásait részletesen előszámlálta és különbséget tett fizikai és politikai földrajz között és mindkettő alapfogalmainak is röviden ismertette. Az un. speciális részben adta elő világrészek szerint tagolva az akkor ismert világ leírását s benne a 16. fejezetben (433-543 old.) Magyarország, Erdély és a magyarországi részek, továbbá Horvát-Szlavon országok leírását is. Jellegzetes azonban, hogy ebben a műben nem találjuk még sem a föld terményeinek azt a leírását, amit már OLÁH műve tartalmazott, de BÉL Mátyásé is, sőt a lakosság fő foglalkozására utaló azon adatokat sem, amelyeket BÉL Mátyás még szavakkal ugyan, de már körülírt.

Míg tehát TOMKA-SZÁSZKY munkássága inkább a tiszta földrajzi vonal felé jelent visszakanyarodást, addig egy bizonyos fokú átmenetet képez már a leiró irány régebbi - CONRING-féle - és annak újabb, - ACHENWALL-SCHLÖZER-féle válfaja között a magyar korai leiró statisztikai irodalomban KORABINSZKY János Mátyás "Magyarország földrajzi-, történeti- és terménylexikona", mely 1786-ban látott napvilágot ugyancsak Pozsonyban.^{17/}

KORABINSZKY szintén BÉL-tanítvány volt de a történelmi és földrajzi szempontok mellett már nagyobb mértékben érvényesített kifejezetten statisztikai vonatkozásokat is. Ez utóbbiak nemcsak az egyes fontosabb terményekre, hanem a népességre vonatkozó számszerű utalásokban is testet öltöttek. Tekintettel arra, hogy művét az előbb említett latin művekkel ellentétben már német nyelven írta, ebben szintén a németországi statisztikai közszellem és tudományos irodalmi áramlatok hatását lehet felfedezni. Maga a lexikon-forma, ahogy erre a szerző az előszóban kifejezetten utal, a felvilágosodás, közelebbről a nagy francia enciklopédia hatása nyomán kialakult divatos formának tekinthető, mégis a különbséggel, hogy nem általános enciklopédia jellege van, hanem már kifejezetten szak-tudományi jellegű lexikális mű, ahogy erre az alcím is utal.

KORABINSZKY az előszóban mondottak tanúsága szerint, - a kor egyik legjobb térképészének, MIKOVINY-nak részletes felmérésen alapuló térképei alapján dolgozott, amelyeket annak hagyatékából megvásárolt és különböző saját megfigyeléseivel kiegészített és korszerűsített. Erre épült az általa kiadott újabb, 1778-as "posta-térkép", amely a mű tulajdonképpeni alapja. Ettől függetlenül közli KORABINSZKY a kor fontosabb Magyarországra vonatkozó térképeinek jegyzékét is, külön a rézmetszetes és a külön a kéziratos térképek szerint csoportosítva.^{18/}

Az általa adott rendszer világosan jelzi már a fejlettebb német leíró iskola statisztikai hatásait, minthogy az egyes helyekre vonatkozó történelmi adatokon, a hely elnevezésén és fekvésén kívül kifejezetten utal a fontosabb termékekre, ásványi, növényi és állati termékek szerinti felosztásban, valamint az egyes fontosabb termelési ágakra, azaz a mezőgazdaságra és annak főbb ágaira, továbbá az iparra és a manufaktúrákra. Kitér ezenkívül a fontosabb fürdőkre, a harmincad- és sóhivatalokra, valamint a műveltséggel és tudománnyal összefüggő intézményekre is. KORABINSZKY tehát a fejlettebb német leíró iskola kifejezetten leíró statisztikai vonatkozásaira koncentrál, elhagyva annak módszeréből az állami jellegű nevezetességeket, vagyis az állam alkotmányának és közigazgatásának a leírását. KORABINSZKY precizírozta művében azt is, hogy a helységeket alfabetikusan és a német helyesírás szerint vette fel enciklopédiájába és utal arra is, hogy a nem lakott, vagy gyéren lakott helységeket mellőzte, hogy művének terjedelmét észszerű korlátok közé szorítsa.^{19/} Külön felhívja az olvasókat, hogy adatainak helyességére vonatkozó észrevételeiket közöljék vele levélben.

Meg kell jegyezni azonban, hogy KORABINSZKY minden uttörő jellegű kezdeményezése ellenére nagyon töredékes statisztikai adatokat közöl és nem is mindig képes számszerű adatokra kiterjeszkedni. A közölt adatok nem is tekinthetők rendszeresnek abban az értelemben, hogy legalább a fontosabb helységekre az alapvető adatokat megadná, inkább csak arról van szó, hogy azokat a legkézenfekvőbb adatokat, amelyek saját korában a legkönnyebben hozzáférhetők, vagy amelyek saját felkészültségének akkori állása szerint számára ismertek voltak, szinte válogatás nélkül közölte. Néhány kiragadott példa a legalkalmasabb a KORABINSZKY által követett módszert megvilágítani: Zólyomra (Altsohl) vonatkozólag pl. közli, hogy kb. 1 600 lakosa van ebben az időben, Árva megyéről viszont azt írja, hogy 90 faluból és egy mezővárosból állnak települései, melyekben összesen 300 nemes család és összesen kb. 6 000 lélek lakik. Egy Bellusch nevű faluról (Trencsén megye) azt írja, hogy 3 utcája van 26 paraszt telekkel, Berzetheben pedig közel 1 000 ember él vaskohászatból. Ez utóbbiból természetesen nem derül ki, hogy a falunak 1 000-nél több lakosa van-e, melyből 1 000 fő a vaskohászatból élők száma, vagy összesen kb. 1 000 és ez utóbbiak zöme él csupán vaskohászatból. Debrecen lakosságát 27 000 főben adja meg, közöttük szerinte néhány ezer katolikus is van. Győr lakosságát 12 850 főben adja meg 1 600 házzal, melyből 4 535 lakos lakott a belvárosban 676 házban, a belváros azonban szerinte 1783-ban megszűnt elkülönülni a város többi részétől, Tata (Dotis) lakosságát nem adja meg számszerűen, de utal arra, hogy 11 malom, illetve porcelánműhely működik benne, továbbá 30 posztós és 150 gubacsapó. Szarvas városával kapcsolatban azt írja, hogy a HARUCKER-féle telepítés nyomán német, tót, rác, oláh, sváb, frank és rajnai telepésekkel bővült Békés megye lakossága 1715 óta és ennek következtében 15 új falu jött létre, mintegy 500-1 000 új házzal és kb. 5-8 000 lakossal. A telepítések következtében egy másik adata szerint viszont a megye lakossága pár ezerrel (?) 60-70 000-re emelkedett az új és a meglévő településekben. Szarvas lakosságáról csak annyit tud említeni, hogy népessége 800 házban lakik és annyira népes, hogy volt olyan nap, amikor "egyszerre 16 embert temettek." Tekintettel arra, hogy az említett korszakban Békés megyében a pestis, illetve a himlőjárványok nagy pusztításokat végeztek, - ahogy erről TESSEDIK is beszámolt -, ^{20/} ez a megjegyzés nem nagy statisztikai érzékre vall. Annál inkább nem, mert máshe-lyütt maga KORABINSZKY is utal a pestisjárványok pusztításaira. Selmechányával (Schemnitz) kapcsolatban említi pl., hogy az 1740-es pestis 6 000 halálesetet idézett elő. Ez az adat mindenesetre erősen túlzottnak látszik.

Míg azonban KORABINSZKY lexikona már némi haladást jelentett a leiró statisztikai tudomány újabb, achenwalli változata felé, amennyiben bizonyos törekvés jellemezte a számszerűség irányában, addig e korszak másik nagy statisztikai gyűjteményes munkájáról, VÁLYI András "Magyarország leírása"-ról ugyanez nem mondható el.^{21/} VÁLYI művének legfőbb érdemét a kortársak elsősorban abban látták, hogy szakított a BÉL által is használt latin tudományos nyelvvel és nem tért át helyette az achenwalli irány által inaugurált német tudományos nyelvre sem, hanem magyar nyelven készítette munkáját. Ezért dicsőítették e munkát VÁLYI olyan professzortársai mint BARÓTI SZABÓ Dávid, vagy olyan hazai koszorús költők mint VIRÁG Benedek.^{22/} E hatalmas 3 kötetes műnek azonban, mely Budán 1796-1799 között jelent meg, statisztikai szempontból is vannak bizonyos érdemei, amelyekkel az alábbiakban szükséges kissé behatóbban foglalkoznunk.

VÁLYI, aki 1791-től 1800-ig a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom professzora volt,^{23/} érdekes módon rövid életét nem ennek a szaknak, hanem az ún. "honismeret" kifejlesztésének szentelte elsősorban, vagyis a régebbi típusú leiró statisztikának. Így csak másodsorban szolgálta a magyar nyelvet munkája magyar nyelvű publikálásával, ezzel megtétele az 1792 évi VII. tc. kiharcolása körüli érdemeit, mely megkövetelte már a közhivatalnokoktól a magyar nyelv tudását. VÁLYI 1790-ben kezdett hozzá az ország helyzetét feltáró munkásságához, de ekkor még úgy képzelte, hogy a KORABINSZKY-féle lexikon magyarra fordításával fogja ezt a célt elérni. A terv azonban fokozatosan kibővült és 1795 körül öltött végleges alakot. Jellegét döntően az határozta meg, hogy BATTHÁNYI hercegprimás rendelkezésére bocsátotta a szerzőnek BÉL Mátyás nagy művének kéziratban maradt részeit, továbbá egyéb olyan újabb munkákat, amelyek Magyarország leírására vonatkoztak. A mű ezáltal, ahogy VÁLYI írja, az eddigi művekben feldolgozott 7 535 helység helyett 12 530 helységre terjedt ki^{24/} és lényegében szinte teljes egészében átmentette és modernizálta BÉL Mátyás remekét. Ez tehát VÁLYI művének egyik legnagyobb érdeme, amit még csak fokozott az a körülmény, hogy mindezt magyar nyelven tette hozzáférhetővé.

Abban, hogy ez lehetségessé vált, nagy szerepe volt annak is, hogy VÁLYI a hercegprimás és JÓZSEF nádor jóindulatán kívül megnyerte a magyar Helytartótanács támogatását is művének elkészítéséhez, vagyis nem volt teljesen a publikált és nem publikált leiró anyagra, továbbá saját utazásaira és levelezésére utalva. Az általa a vármegyékhez kiküldött kérdőívekre, - ha nem is gyors ütemben, de megkapta egy-két vármegye kivételével a hivatalosan begyűjtött adatokat és ezáltal

munkáját korszerű színvonalon és a hitelesség erejével volt képes publikálni. VÁLYI tehát ezen a téren is felélesztette a BÉL-féle hagyományokat. Igaz, ennek az volt az ára, hogy munkájából egy-egy példányt köteles volt ingyen a vármegyék rendelkezésére bocsátani, továbbá, hogy a Helytartótanács a munka befejezésére rendszerileg kötelezte. Ez az óriási munkálat amúgy is gyenge egészségét teljesen aláásta, az ingyenpéldányok és a gyér számú magyar nyelvű előfizetők pedig anyagilag is tönkretették.^{25/} Ennek tulajdonítható az, hogy élte virágjában, 37 éves korában be kellett fejeznie munkás életét.

VÁLYI módszeréről és a mű geneziséről a 3 hatalmas kötet beszámolóban előszavai szinte teljesen kerek képet nyújtanak. Kiderül ezekből, hogy VÁLYI 1790-es és 1794-es adatok beküldésére vonatkozó első felhívásai nem jártak még sikerrel, 1795-1798 között azonban további hat felhívást intézett az ország nagyjaihoz, tudósaihoz és jelentékenyebb személyeihez, részben körlevelek, részben magyar és német nyelvű újsághirdetések formájában. A legfontosabbak ezek között a vármegyékhez intézett körlevelek, hivatkozással a Helytartótanács három rendeltére az 1794-1796 közötti esztendőkből.^{26/} Ezekben a felhívásokban már megadja adatkérő sémáját is nagyjából a következőképpen: 1. a helység neve, 2. lakosainak nemzetisége, 3. földesura, 4. a lakosok vallása, 5. a helység fekvése, távolsága a környező helységektől, 6. hány nyomásra van felosztva határa, 7. főbb terményei, földjének minősége, 8. miben bővelkedik vagy szülölködik, hol értékesítik áruit és miként lehetne gazdálkodását és kereskedelmét fokozni. Ezt a sémát természetesen az egyes helységekre nézve a maga teljességében csak részben tudta VÁLYI tartalommal megtölteni, ahogy ez KORABINSZKY esetében is történt. A nagyobb helyekre nézve tulment annyiban is a sémán azonban, hogy azok történetét, földrajzi nevezetességeit is részletezte, noha nem mindig, hanem többször utalt csak BÉL vagy KORABINSZKY publikált anyagára.^{27/} A hegyek, folyók és tavak felvétele az egyetemi tanács lektori véleményének határozott kívánságára történt a célból, hogy a mű kiérdemelje a "Geographico-Politico-Oeconomico" lexikon címet.^{28/}

VÁLYI adatainak vázolata utal már arra is, hogy művének legfőbb célja - a honismeret és a magyar nyelv terjesztését megelőzően - közgazdasági: a kereskedelem előmozdítása és ezen keresztül a pénzszüke enyhítése. Ahogy VÁLYI kifejezi magát: "Magyarországnak leírása a kereskedelem kulcsa".^{29/} Ismeretes, hogy ez a cél vezette VÁLYI-t második legnagyobb jelentőségű munkája - nevelésügyi röpirata - kidolgozásánál is.^{30/} VÁLYI szerette volna művében az egyes vármegyék térképét, valamint a fontosabb városok, várak és kastélyok távlati

rajzát is inkorporálni. E célból kapcsolatban állt OROSHÁZI-CZETTER Sámuellel, a kor egyik legjobb metszetkészítőjével és maga is készített utazásai során lát-rajzokat. Mintegy 20 ilyen rajz készült el, de nyomdatechnikai nehézségek folytán nem tudta azokat művéhez csatolni és egy IV. toldalék kötetben szerette volna azokat közzétenni azokkal az adathelyesbítésekkel együtt, amelyek a 3 kötet anyagának kinyomtatása után merültek fel. Ez a terve sajnos megghiúsult. Fel tudta azonban használni RÁTH Ágoston helytartótanácsnok engedélyével a 10 kötetre rugó országos katasztert, ami igen nagy mértékben járult hozzá műve hitelének emeléséhez.^{31/}

Az eddigiekben részletesen megvilágítottuk VÁLYI nagy művének érdemeit, elsősorban azt, hogy BÉL-féle művet korszerű színvonalon, a teljesség igényével és nyomtatásban - méghozzá jó magyar nyelven - tudta a műveltebb rétegek rendelkezésére bocsátani. Meg kell emlékezni azonban arról is ebben a keretben, hogy noha ez a hatalmas mű a BÉL-féle tradíciók kiteljesedését eredményezte, ez mégis olyan időszakban történt, amidőn az achenwalli irány hatására megszületett már az igény a modern értelemben vett statisztika, mint a számszerű adatokon alapuló tömegjelenségek tudománya iránt. VÁLYI műve létrejöttek számtalan akadályát felsorolva egyik legnagyobb akadályként említette meg a tradicionális adminisztrációban és a régebbi generációkban meglévő ellenszenvet a titkosság feloldása iránt. VÁLYI védekezése ez ellen, - nevezetesen, hogy az állam belső erőiről, a népességről és a gazdasági értelemben vett jövedelmekről egyetlen számszerű adatot sem közöl-,^{32/} egyben rámutat művének legnagyobb gyengéjére és jól megmagyarázza az achenwalli irány magyarországi gyors elterjedését és sikereit az 1790-es évtizedben és azt követően.

Az 1790-es évtized előtt népességstatisztikai tudományos vizsgálódásokkal Magyarországon elsősorban a politikai aritmetika hatására foglalkoztak, legelsőnek is HATVANI István professzor a debreceni kollégiumban. HATVANI a valószínűségszámítás statisztikai alkalmazásai kapcsán jutott el a halandóság, különösen a debreceni csecsemőhalandóság tanulmányozásához és okainak vizsgálatához.^{33/} Tevékenysége nyomán tanítványai közül egyesek szintén kitértek bizonyos részletkérdésekre, inkább csak adatok feljegyzése formájában, mint pl. WESZPRÉMI István és maga TESSEDIK Sámuel is. Előbbi a nagy debreceni pestisjárványra vonatkozó 1739-1740-es adatok feljegyzésével, utóbbi pedig Szarvas mezőváros népmozgalmi adatainak 1767-től való rendszeresebb feljegyzésével végzett ilyen jellegű munkát, minden különösebb elemzés nélkül.^{34/}

A német leíró statisztikai irány fejlettebb változatának hatása hazánkban kifejezetten az 1790-es évtizedben mutatkozik csak, amikor ennek az iránynak ideológiájára vonatkozóan SZENDREY-WERESS Dávid 1797-ben megjelenteti Bécsben magyar nyelven első rendszeresebb kompendiumát, illetve még azt megelőzően NÉMETH László Sopronban 1795-ben az európai nevezetesebb országoknak rövid leírását, mint az achenwalli irány összehasonlító jellegű államleíró statisztikájának legtipikusabb termékét.^{35/} A leíró statisztikai irányban egészen az olasz reneszánszig visszamenő érvénnyel Európa-szerte feltalálható azonban az az igény és az a gondolat, - amennyiben nem városállamokról volt szó vagy nem olyan idegen országokról, amelyek felé ezeknek a városállamoknak a kereskedelmi politikai érdeklődése irányult -, hogy a szerző saját nagyobb kiterjedésű országának leírásával is próbálkozzék. Erre példa OLÁH Miklós említett munkája, vagy Franciaországban FORBONNAIS hazai vonatkozású államleíró munkája a 17. sz. elejéről.^{36/} Az államleíró iránynak, különösen a régebbi, CONRING-féle ágak kapcsolatai az államtudománnyal ezt a hagyományt fenntartották és továbbvítették, - magyar vonatkozásban mint láttuk főleg BÉL tanítványainak munkásságán keresztül -, a német leíró iskola újabb, achenwalli ágának hatására pedig ez a tradíció még jobban erősödött, hogy azután kiteljesedjék hazánkban SCHWARTNER Márton 1798-ban megjelent németnyelvű művében, a "Magyar királyság statisztikai leírása"-ban, most már a modernebb változatú leíró statisztikai irány szellemében.^{37/}

SCHWARTNER műve nagy hatást gyakorolt nemcsak a magyarországi, hanem az egész európai statisztikai tudomány fejlődésére is^{38/} azáltal, hogy a különféle országösszehasonlítások továbbvitele és a GATTERER és LUEDER német professzorok által propagált világstatisztika kialakítása helyett^{39/} - aminek egyébként az adatok vonatkozásában ekkor még nem is voltak meg a tárgyi előfeltételei, tekintettel a statisztikai tudomány és a hivatalos statisztikai szolgálatok fejletlenségére, ill. kifejlődésének hiányára - a saját ország megismerésének irányába mélyítette a statisztikai tudományos koncepciót. Anélkül hogy SCHWARTNER érdemeit kisebbíteni akarnánk, itt rá kell mutatni, hogy a régebbi leíró-irány által közvetített hagyományokon túlmenően -, melyeknek magyar vonatkozásaira már részben utaltunk - nagy része volt a schwartneri koncepció kialakításában a közgazdasági gondolkodás előtérbe nyomulásának, elsősorban SKERLECZ Miklós és BERZEVICZY Gergely munkásságának is.

JEGYZETEK

1. E munka első leíró részét "Hungaria" címmel BÉL Mátyás nagy leíró munkájának I. kötete közölte; *Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica, Partis I., Tom. I-IV., Partis II., Tom. V., Viennae, 1735-1742.*
2. KOLLÁR Ádám: *Hungariae et Attila, sive de Originibus, Gentis Regni Hungariae, Situ, Habitu, Opportunitatibus et Prebus, Belli Paceque ab Attila Gestis Libri duo, nunc primum ex codice Caesareo Olahi Manu emendato conjunctim editi, Vindobonae, 1763.*
3. MÁRKY Hugó: *Schwartner Márton és a statisztika állása a XVIII. és XIX. sz. fordulóján, Budapest, 1905.*
4. Vö. A 2. alatti kiadással.
5. Vö. az 1. alatti kiadással: *Notitia Hungariae Novae, stb. címmel, Vindobonae, 1735-1742, I-V. köt., I köt. 1-41. p.*
6. KOLLÁR: *id. m., Praesfatio.*
7. SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái. I. köt., Bp. 1891., 780. és köv. p.*
8. JOHN, V.: *Geschichte der Statistik, I. Teil, Stuttgart, 1884., 54. és köv. p.*
9. BÉL munkásságára vonatkozóan lásd a következő munkákat: HAAN L.: *Bél Mátyás, MTA. Értekezések a történettudomány köréből, Bp. 1879., - MÁRKY, id. m., - LÁNG L.: A statisztika története, Bp. 1913., 36. és köv. p. - THIR-RING L.: *Bél Mátyás születésének 250. évfordulójára, Magyar Stat. Szemle, 1934. 3. sz. 230. és köv. p., - MÉSZÁROS I.: *Bél Mátyás születésének 270. évfordulójára, Stat. Szemle, 1954., 6-7 sz. 473. és köv. p.***
10. Vö. MÉSZÁROS, *id. m. 478. p.*
11. Uo., 476. p.
12. Uo., 478. p.
13. JOHN, *id. m., 73. p.*
14. MÉSZÁROS, *id. m. 476. p. és uo. 8. lábjegyzet hivatkozással BÉL: Hungariae Antiquale et Novae Prodromus, Norinbergae, 1723. c. munkájára.*
15. JOHN, *id. m., 7. p.*
16. Vö. a címlappal: "*Praefatus est de Fatis Geographiae Priscis et Recentioribus Mathias Belius...*"
17. KORABINSZKY J. M.: *Geographisch-Historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn, in welchen die vorzüglichsten Örter des Landes in alphabetischer Ordnung angegeben, ihre Lage bestimmt und mit kurzen Nachrichten, die im gesellschaftlichen Umgange angenehm und nützlich sind, vorgestellt werden, Pressburg, 1786.*
18. Uo., Vorrede.
19. Uo., 3. p.
20. HORVÁTH R.: *Tessedik a társadalomtudós, Kiny. a Körös Népe. IV sz-ból, 1963., 49. p., I. sz. melléklet.*

21. VÁLYI András: Magyarország leírása, - melyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fabrikák, huták, hámorok, savanyu és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyóvizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak holléte, földesurak, fekvése, története, különféle termésbeli tulajdonságai a betűknek rendje szerint feltaláltatnak, I.köt. Buda, 1796., II.-III.köt., Buda, 1799.
22. Uo., I.köt. BARÓTI SZABÓ Dávid: A meggyógyult Vályi professzorhoz, - uo., II.köt., VIRÁG Benedek: Vályi András Pesti universitásbeli professzorhoz, mikor Magyarország leírását kiadná. Mindkettő a bevezető részben, lapszámozás nélkül.
23. PINTÉR Jenő: A magyar irodalom története, I-II.kötet, második kiad., Budapest, 1942., I.köt. 392. és köv. p.
24. VÁLYI, id. m. II.köt., Előszó, lapszám nélkül.
25. VÁLYI még ellenértéket is felajánlott a beküldött anyagért, csak hogy az általa gyűjtött anyagot teljessé tegye.
26. A Helytartótanács 19,464.számú rendelete 1794. szeptemberéből, - továbbá 13,034.számú rendelete 1797. júniusából és 22,932.számú rendelete 1796. októberéből.
27. Lásd pl. VÁLYI, id. m., I. kötet, Besztercebánya leírása, 201. és köv. p.
28. Uo., lapszámozás nélküli bevezető rész *Opinio Inclyti Magistratus Academici, Regiae Scientiarum Universitatis Pestiensis, Stephanus Schönvisner rektor aláírásával 1795. júniusi kelettel.*
29. Uo., II. kötet, Vályi előszava.
30. HORVÁTH R.: Hatvani István professzor, stb. id. kiadás, 50. p., hivatkozással Vályi: Beszéd a nemzeti nevelésről, Pest, 1791., 9. és köv. p. -ra.
31. VÁLYI, id. m. I. kötet, Előszó.
32. Uo., II. kötet, Előszó.
33. HORVÁTH R.: Hatvani István professzor (1718-1786) és a magyar statisztikai tudomány kezdetei, Budapest, 1963.
34. Uo., - továbbá ua.: *Quelques données inconnues sur la mortalité de la peste de Debrecen (1739-1740) et celle de la choléra en Hongrie (1831, 1866, 1872-1873), Bulletin de l'Institut International de Statistique, 33e Session, Paris, 1961, No. 99, továbbá vö. a 20. alatti jegyzettel.*
35. Vö. a 21. alatt, 7. és köv. p., - továbbá 10. p.
36. WESTERGAARD, H.: *Contributions to the History of Statistics*, London, 1932., 10. p.
37. SCHWARTNER, M.: *Statistik des Königreichs Ungern*, Ofen, 1798., - továbbá 2. átdolg. és bőv. kiad., I-II. kötet., uo., 1809-1811.
38. MÁRKY, id. m. 9. p.
39. GATTERER: *Ideal einer allgemeinen Weltstatistik*, Göttingen, 1773, és LUEDER: *Einleitung in die Staats-Kunde*, Leipzig, 1792.

II. fejezet

A GAZDASÁGSTATISZTIKA ELSŐ TUDOMÁNYOS JELENTKEZÉSE SKERLE CZ ÉS BERZEVICZY MUNKÁSSÁGÁBAN

SKERLE CZ Miklóst főleg magyar jezsuiták nevelték Kőszegen és Egerben, de tanult a bécsi horvát-kollégiumban, majd a bolognai egyetemen is és döntően jogi studiumokat folytatott. Kitűnő nyelvkészséggel rendelkezett, a magyar, horvát és latin nyelven kívül németül és olaszul is beszélt, rengeteget olvasott, ismerte nemcsak kora merkantilista irodalmát, ideértve a francia merkantilistákat, hanem a fiziokratákat is, sőt az angol klasszikus közgazdaságtan előfutárainak és magának SMITH Ádámnak munkáit is.^{1/} Minthogy érdeklődése elsősorban az ország közgazdasági fejlesztésének kérdéseire összpontosult, a népességfejlődés és a gazdasági fejlődés összefüggésének problémájával is foglalkozott és Magyarország statisztikai leírását is megkísérelte. Világosan látta ui. azt, hogy minden komolyabb gazdaságpolitikai és közgazdaságtudományi vizsgálódásnak a tények ismeretén, az ország statisztikai leírásán kell alapulnia. Noha SKERLE CZ latinnyelvű leíró statisztikai kézírata csak 1802-ben jelent meg nyomtatásban, ez javaslat formájában már 1791-ben a magyar országgyűlés kereskedelmi bizottsága elé került "Descriptio physico-politicae situationis Regni Hungariae" címmel.^{2/}

Ez a leírás igen magas műveltséggel és a helyzet majdnem tökéletes ismeretében készült és nemcsak a földrajzi és fizikai, valamint gazdasági és politikai viszonyok leírására terjed ki, hanem népi és helyrajzi, természeti és éghajlati adatokat is tartalmaz. Mégis az jellemző rá, hogy statisztikai adatokra csak a legritkább esetben hivatkozik, egy-két gazdasági és pénzügyi jellegű, s főleg a kereskedelmi mérlegre vonatkozó adat kivételével inkább csak a népesség vonatkozásában reprodukál statisztikai számszerű adatokat.

A népességi adatokat a II. József-féle népszámlálásból vette, s csak a foglalkozásra vonatkozóan használt más hivatalos összeírásokat forrásként. SKERLE CZ Descriptiójának bevezető globális adatai szerint az ország lakossága a katonai határvidéket is beleszámítva 1787-ben 4 499 négyzetmérföldön 7 116 789 lakosból állott. (III. §.). A népességről szóló részben (XXVII. §.) A népsűrűség kérdésével is foglalkozott azonban, rámutatva, hogy négyzetmérföldenként 1 777 lakos a népsűrűség, holott Karintiában 1 385, Tirolban pedig csak 1 356, ami nyilvánvalóan utal a viszonylag magas magyar népsűrűsége. Igaz, hogy egész Ausztriának a népsűrűsége 2 641 fő négyzetmérföldenként, ami azt jelzi, hogy ez a mutatószám ott is nagy különbségeket takar, nemcsak nálunk. Magyarországon szerinte leginkább az északi részeken sűrű a népesség, míg délebben a latifundumok és különösen a török pusztítás miatt egyenlőtlenül helyezkedik el a népesség. Az Alföldön olyan városok alakultak ki, mint Kecskemét és Hódmezővásárhely, melyeknek lakossága csak földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik és ezért nagy területre van szükségük. Az északi vidékeken szerinte viszont már nagyobb a népesség, mint amelyet a föld jövedelme és a háziipar el tud tartani, s ezért a lakosság nyáron a latifundumokban és a majorokban napszámban kénytelen dolgozni. A lakosság számára vonatkozó megjegyzéseket SKERLE CZ azzal egészíti még ki, hogy Horvát-Szlavonországnak és a Bánságnak a lakossága 883 211 fő, és ennek következtében az ország lakossága eléri a 8 milliót. Ezt a lakosságszámot II. JÓZSEF török háborúja csökkentette ugyan, de SKERLE CZ véleménye szerint a csökkenést a bevándorlók és a lakosság természetes szaporodása helyreállította.

A megélhetési forrásokról szólva (XXVIII. §), SKERLE CZ szerint 9 főfoglalkozást lehet az országban találni, és pedig a földművelést, szőlőtermelést, állattenyésztést, bányászatot, ipart, gyáripart, kereskedelmet, kézimunkát vagy napszámot és a közszolgálatot, illetve magánszolgálatot. SKERLE CZ műve megadja, hogy az egyes megyékben nagyjából mi a főfoglalkozás, illetve hogy mely városokban milyen ipart és kereskedelmet folytatnak. Ez utóbbival kapcsolatban azt az érdekes megjegyzést teszi, hogy mivel Magyarországon 1787-ben 57 királyi város, 605 királyi, püspöki, illetve magánközség és 10 795 falu volt - a nőket a férfiak foglalkozása szerint besorolva - az őstermelők számát 1 299 262-re lehet tenni, míg az ún. fogyasztó rétegek számát 172 148-ra. Ez utóbbi fogyasztói kategóriába sorolja az egyházi foglalkozásukat, nemeseket, gazdasági tisztviselőket és honoráciorokat és polgárokat. Minthogy a városok és falvak aránya 1:400, de a városok elhelyezkedése földrajzilag nem egyenletes, így a termelők és fogyasztók arányát

mindenképpen rossznak tartja, mert úgy véli, hogy 6,5 termelőre esik 1 fogyasztó, - holott 1 termelőnek 5 fogyasztót is el kellene tudnia tartani.

Ismeretes, hogy SKERLE CZ munkálatai alapján az akkori nemesi országgyűlés kereskedelmi bizottsága bizonyos módosításokkal fogadta el azokat a gazdaságpolitikai javaslatait, amelyeket az Magyarország statisztikai leírása alapján dolgozott ki és amelyeket szintén Magyarország akkori közgazdasági helyzetének leírására alapozott. Ez az átdolgozott és részben törvényjavaslatként is kidolgozott tervezet szintén SKERLE CZ fogalmazásában öntetett azonban végső formába, és ez is megjelent később, 1826-ban nyomtatásban.^{3/}

E javaslatot összevetve a SKERLE CZ-féle Descriptióval, azt tapasztaljuk, hogy elsősorban a statisztikai részek maradtak ki belőle, mivel a javaslat kifejezetten törvényhozási szempontokat tartott szem előtt. A lakosság és jövedelmi forrásai c. részben a javaslat összevontan tárgyalta az ország lélekszámát és 1787-re ugyanannyiban adta meg mint a Descriptió, Erdély és a katonai határőrvidék nélkül, - Horvát-Szlavonország és Dalmácia, valamint a határőrvidék lakosságát azonban lényegesen kevesebben, csupán 389 211 lélekben adta meg 1787-re és így az ország lakosságának a számát 7,5 milliónál valamivel több lakosban állapította meg. Az ezt követő török háborukat és vándormozgalmakat figyelembe véve, valamint arra is tekintettel, hogy a határőrvidék lakossága 100 000-rel lehet több az említett 389 000-es számnál, a javaslat időpontjában is 7,5 milliónál valamivel többre tette SKERLE CZ munkájának ez a második változata az ország lakosainak számát. Míg az első verzió az 1781-i összeírás szerint a gyárak számát 12-re tette, amelyek összesen 9 395 embert foglalkoztattak, addig a második verzió ezt az adatot mellőzte azzal az indokolással, hogy mind az 1781-es, mind az 1788-as idevágó összeírások felettébb megbízhatatlanok, minthogy közismerten hiányosak. Mégis később hivatkozást találunk arra, hogy összesen mintegy 25 postóműhely van az országban és hogy különféle gépeket is használnak ezekben, akár csak a selyemfonódákban is. Egy más része a javaslatnak 23 üveggyárat említ, 16 papírgyárat, 4 majolika gyárat, 2 kisebb tükörgyárat, 1 ceruza és 1 tűgyárat, 1 viaszosvásongyárat, 1 hamuzsírgyárat és 1 dohánygyárat, - ugyanugy mint az első verzióban.

A második verzióban is ugyanaz az iparstatisztikai adat kerül említésre az 1777. évből, ez azonban csak az ún. műiparosoknak nevezhető mintegy 100 fog-

lalkozást öleli fel, noha SKERLE CZ szerint ebbe helytelenül kézműveseket is be-
soroltak. Eszerint volt mesterember: 13 934

segéd: 12 316

inas: 4 671

összesen: 30 921

Noha ezeknek az adatoknak megbízhatósága is kétes, SKERLE CZ a második ver-
zióban mégis úgy véli, hogy az eltelt 14 évre egytizenhatod rész gyarapodást le-
het felvenni, vagyis 1 932 személyt. Ezen az alapon az iparosok jelenlegi számát
32 853-ban véli megállapítani. Az ország lakosaihoz viszonyítva csak 150 lakosra
jut kb. 1 műiparos. Még aggasztóbbnak tartja, hogy a segítők és inasok száma
még kevesebb, mint a mestereké, holott minden mesterre legalább két segédnek
kellene egészséges fejlődés mellett jutnia. A második verzió egyébként csupán a
vámrendszerre, kereskedelemre és közlekedésre, valamint a fizetési mérlegre
vonatkozó részekbentartalmaz valamivel bővebb helyzetleírást, különösen az ide-
vágó törvényjavaslatokat és indokolásokat is figyelembe véve, különben az ország
számszerű statisztikai leírásából - lényegesen nagyobb terjedelme ellenére -
mint kiemeltük kevesebbet nyújt.

Az első verzió szerint még SKERLE CZ úgy gondolta, hogy az iparosok
száma 1777 óta 2/3-al növekedett és így 50 000-re tette azok számát. Ezt viszony-
számmal kifejezve, úgy vélte, hogy 140 emberre jutott egy iparos országosan.

Érdekes az indokolás a zsellérek számának elszaporodásával kapcsolat-
ban is. Arra hivatkozik, hogy az 1787-i népszámlálás szerint 793 270 zsellér és
csak 505 708 telkes gazda van az országban. Tekintettel arra, hogy a zsellérek
megélhetését nem tartja megfelelőnek, mert ezek szerinte többnyire "éhséggel
küzködnek", azt a szokásjogot fenntartandónak véli, hogy a legidősebb fiu követi
az apát a házban és a birtokon. A probléma végleges megoldására telepítéseket
ajánl, részben az ujonnan felszabadult területeken, de részben a felesleges köz-
birtokokból való kihalással. Amennyiben ez sem bizonyulna elégségesnek, úgy a
toborzásnak elsősorban a zsellérfiukra való koncentrálását és a városba vándorlás
elősegítését ajánlja iparúzés céljából.

SKERLE CZ munkáival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy bár azok cél-
ja teljesen konkrét gazdaságpolitikai rendszabályok kidolgozása volt törvényjavas-
latok formájában, ezekben mégis a leíró statisztika már sokhelyütt statisztikai
adatokon alapuló gazdaságpolitikai elemzéssel párosult és ugyanakkor egy olyan

közgazdaságtani elméleti koncepcióba is beilleszkedett, amely a kialakulóban lévő kapitalista közgazdaságtan főbb elméleti tételein alapult. Ugyanis ügyesen párosította ezekben a javaslatokban azt az alapvető fiziókrata elképzelést, hogy a termelés alapja a földművelés, a klasszikus közgazdaságtan által propagált szabadabb külkereskedelemmel és a belső piac kifejlesztésén alapuló merkantilista ipar- és kereskedelemfejlesztés ún. políciális és kameralista gondolkörével. Ezáltal az akkori magyar kapitalista közgazdasági rendszer kifejlődésének legfontosabb fejlődési feltételeit ragadta meg és sikeresen járult hozzá azon korlátok fokozatos leépítésének, megkezdéséhez, amelyek a feudális rend alapjaként a gazdasági és társadalmi fejlődést akadályozták.

Hasonló eszmekört képviseltek egy fokkal még magasabb szinten - BERZEVICZY Gergely munkái^{4/}, melyek szintén az ország közgazdasági helyzetének statisztikai megragadásából indultak ki, azonban lényegesen távolabbi elméleti magasságokba emelkedtek fel. Minthogy szerzőjük visszavonult a MARTINOVICS-összeesküvés leleplezése után a közszolgálatból és kizárólag tudományos munkássággal töltötte életét, fejtegetései a kapitalista rendszer fejlődésének igen távoli perspektíváit vázolták fel és a gazdaságpolitikai elképzelések vagy javaslatok vázolásának utjáról nem is egy esetben messze letértek.

A népesség és a gazdaság egymásra való kölcsönös befolyásának problémáját BERZEVICZY szintén jóval magasabb elméleti szinten ragadta meg, mint SKERLE CZ, és a klasszikus angol közgazdaságtan népességelméleti felfogásán is túljutva elemezte a népese delmélet alapvető problémáit. Tekintettel arra, hogy a konkrét valóságból való kiindulást első latinnyelvű művében és az azt továbbfejlesztő két monografikus műben találjuk meg az országos közgazdasági problémákkal kapcsolatban, míg utolsó, legnagyobb szabású kéziratos műve kifejezetten elméleti általánosításokkal foglalkozik, mindenekelőtt az első három, nyomtatásban is megjelent művével foglalkozunk csak röviden, elsősorban statisztikai vonatkozásban.

BERZEVICZY első műve "Magyarország kereskedelméről és iparáról" címmel latin nyelven jelent meg 1797-ben, majd német kiadásban is, Weimarban 1802-ben.^{5/} A latin első kiadás tehát nyomtatásban megelőzte SKERLE CZ Descríptió-jának megjelenését. BERZEVICZY első művének kiindulása, hasonlóan SKERLE CZ-éhez statisztikai jellegű, minthogy az ország területének és lakosságának arányaiból indul ki, 4 500 □mértföldben, ill. 7,5 millió lélekben adva meg azokat. A népsűrűség hazánkban BERZEVICZY számítása szerint tehát □ mértföldenként

1 666 fő ez időben. BERZEVICZY utal arra is, hogy különféle, főleg osztrák statisztikai források ettől lényegesen eltérő adatokat is közölnek. Ezután megadja röviden a földrajzi hosszúságra és szélességre, a főbb természeti kincsekre vonatkozó adatokat, majd rögtön ezután a gazdálkodás módjával és a fő termelési ágakkal foglalkozik. Az 1787-es népszámlálást úgy értékeli, hogy 20 termelő családdal szemben alig mutat ki 1 fogyasztót és 40 faluval szemben alig egy várost. BERZEVICZY ezzel kapcsolatban lábjegyzetben felsorolja a különböző típusú települések számát és a népességnek társadalmi, illetve foglalkozási tagozódását az 1787-es népszámlálási adatok szerint.

Ezzel összefüggésben mutat rá arra, hogy jó gazdasági években Bihar megye mezőgazdasági termelése elegendő lenne az egész ország gabona-ellátására, ha pedig termelésünket a nyugat-európai szintre fejlesztenénk, - avagy csak a lombardiai szintre -, akkor a népsűrűség 6 840, ill. 4 000 lélekre lenne emelhető □ mérföldenként. Véleménye szerint tehát a lakosság száma az ország termeléséhez képest, melyet a háromszorosára lehetne emelni, legalább is megkétszerezhető lenne és még mindig alatta maradna a számszerűen is hivatkozott két említett terület népsűrűségének. Ebből vezeti le BERZEVICZY a népesség szaporításának követelményét, valamint a bel- és külfogyasztás gyarapítását és a termények szabad kivitelének követelményét.

BERZEVICZY a parasztság számát a SKERLE CZ által is hivatkozott zsel-lér és jobbágyszámhoz hozzáadva még a földművelés körében foglalkozó 518 131 egyént, 1 817 109 főben adja meg. Az iparosok számát viszont az 1777. évi összeírásból veszi, nem véve tekintetbe az azóta bekövetkezett növekedést, vagyis a 31 000 főnyi létszámot adja meg. Abból a tényből, hogy a népességhez viszonyítva 242 lakosra számol 1 kézművest, arra lehet következtetni, hogy itt tényleg nem gondolt a fejlődés figyelembevételére. A gyárak és nagy ipartelepek száma szerinte olyan jelentéktelen, hogy nem érdemel meg külön statisztikai felvételt. Mégis felsorolja tájékozódás céljából, hogy van néhány vas-, fém- és szerszámfeldolgozó ipartelep, üveg és papírgyár, néhány vegyiüzem, 5 posztó- és gyapjutelep, 2 fajanszgyár, ezenkívül még 1-2 speciálisabb üzem. A kereskedelmi mérlegre vonatkozóan idézi az 1777-1786-ra terjedő 10 éves átlagokon alapuló kereskedelmi mérleg behozatali oldalát annak bizonyítására, hogy a belföldi ipar mennyire fejletlen. Ezután részletesebben is foglalkozik a kereskedelmi mérleggel, az un. harmincad vámrendszerrel és az osztrák-német tartományokkal szemben kialakult gyarmati helyzettel. Annak illusztrálására, hogy az ipari fejlődésben

mennyire lemaradtunk, egy Bécs városára vonatkozó 1740-es ipari összeírásra utal, mely szerint nagyszámu fontos kézműipari műhely, ill. ipartelep működik e városban. Közli végül DE LUCA osztrák statisztikus összeállítását is Magyarország és a hozzácsatolt területek kiterjedéséről és lélekszámáról, valamint az egyes területek rajnai forintban kifejezett jövedelméről az ausztriai monarchia többi részének hasonló adataival összehasonlítva. Az adatok szembeállításából kiderül, hogy noha Magyarország mind területét, mind lélekszámát tekintve nagyobb, mint a monarchia többi részei, a ráeső jövedelem mintegy 25 millió rajnai forintot tesz csak ki, ami a felére sem rug az ausztriai monarchia többi részére eső 52 milliós jövedelemnek. BERZEVICZY e statisztikát kommentálja is abból a szempontból, hogy a szűkebb Magyarországra eső 18 millió forintot a szűkebb értelemben vett Ausztria 26 milliónál is lényegileg nagyobb jövedelmével állítja szembe. Ha azonban hazánk minden bevételét és hasznát számításba vennénk, sőt a közjogilag Magyarországhoz tartozó részek jövedelmét is Magyarországnál vennénk számításba, akkor még inkább eltolódna ez az arány. Ezekhez az összehasonlításokhoz BERZEVICZY még egy nemzetközi összehasonlító statisztikai adatot közöl annak kimutatása céljából, hogy Magyarország Nagy-Britanniával és Poroszországgal összehasonlítva is népesebb ország és területe Nagy-Britanniától alig marad el, Poroszországnak pedig majdnem a kétszerese.

Az utak és a hajózás állapotával kapcsolatos fejtegetéseiből figyelmet érdemelnek a KIS-testvérek által alapított hajózási részvénytársaság közel 4,5 millió forintos építési programjára vonatkozó részletes adatok. Az északi kereskedelemmel kapcsolatban, melynek gondolatát ekkor veti fel először, megadja a danzigi és a stettini kikötőnek azon árukban való forgalmát, melyben Magyarország versenyképes lehetne. Ezekhez a fejtegetésekhez fűzte BERZEVICZY első művében az összehasonlított termelési költségek elméletének vázlatos kifejtését, RICARDO-t is megelőzve, "Néhány közgazdasági tantétel" címmel.

BERZEVICZY gazdaságstatisztikai anyaga lényegesen fejlettebb tehát SKERLE CZ-énál, s amellet t helyesen ismerte fel a fiziokrata tanítások és első műve tanulságai nyomán azt az alapvető igazságot is, hogy az elavult jobbágyi termelés a mezőgazdaságban lehetetlenné teszi a magyarországi belső piac kialakítását és a kapitalista termelésre való áttérést, akárcsak az a gyarmati kizsákmányoláson alapuló belső vámrendszer, mely az ausztriai monarchia két fő része, Magyarország és az osztrák örökös tartományok között kialakult. E két alapkérdés monografikus feldolgozása körébe esnek további munkái, elsőknek a parasztkér-

déssel foglalkozó, 1804-ben megjelent ugyyszintén latin nyelven megírt munka és a világkereskedelem kérdésével foglalkozó ezt követő több munkája. Előbbi a cenzura megkerülésével került forgalomba és legfontosabb része 1806-ban németül is megjelent.^{6/}

BERZEVICZY a magyar parasztság helyzetéről szóló monográfiájában felvázolta a magyar parasztság történelmi kialakulásának, valamint természetének és lelkialkatának lényegesebb kérdéseit is, a mű gerince azonban a statisztikai adatokon alapuló második főrész, melyben kísérletet tesz a magyar jobbágyág által viselt adóterheknek a megállapítására. Mindezt annak bizonyítása céljából, hogy ilyen méretű kizsákmányolás és közterhek mellett nem lehet már korszerű gazdálkodást folytatni. A mű végkövetkeztetései két összesítő statisztikai táblázaton alapulnak, melyek közül az első az 1791. évi országos dikális összeírás adatainak kivonatolásával tünteti fel, hogy miképp számítják ki és összesítik a főbb adókat egy adóegységbe, az un. dikába az ország 49 vármegyéjében. A második táblázat megadja az 1784-85 gazdasági évre a magyar-horvát- és szlavonországi 55 vármegyére vonatkozóan azt, hogy az egyes megyékben mennyi dika van és hogy e kivetés alapján mennyi hadiadót, ill. háziadót fizetnek be, ill. hogy e két adó összege mennyit tesz ki. E két táblázatot egy harmadik részletes táblázat előzte meg, mely kimutatta, hogy az 1792-i országgyűlés idején érvényes adófelosztási módok alapján az ország valamennyi megyéjére, illetve a 10 összesített adózó kerületre vonatkozóan átlagosan mennyi az adóteher. E számítás annak figyelembevételével történt, hogy az érvényes jogszabályok szerint hányszor kellett az adót un. "helyesbítések nélkül", ill. "helyesbítésekkel" figyelembe venni. E harmadik táblázat azt az eredményt mutatja, hogy 1 portára országos átlagban "helyesbítés nélkül" 688 forint 50 krajcár évi adó esik, "helyesbítéssel" pedig 615 forint 54 krajcár, melyhez azonban még közteherként hozzá kell számítani az un. "országos felajánlásból" adódó adóportánkénti 54 forint $2 \frac{3}{8}$ krajcárt is.

BERZEVICZY idevágó munkásságát akkor tudjuk érdeme szerint értékelni, ha elfogadjuk azt a megállapítását, amely egyébként nagyjából fedi a kor viszonyait, hogy Magyarország adórendszere olyan bonyolult, hogy aki azt kialakulásában, működésében és jogszabály alapjaiban nem ismeri, nem is képes rajta eligazodni. Csak e hatalmas közgazdasági és pénzügyi horderejű adóstatistika kidolgozásán keresztül tudott maga BERZEVICZY is ahhoz a végső következtetéshez eljutni, hogy a magyar jobbágyi gazdálkodás korszerűtlensége minden ésszerű

közgazdasági elképzelést felülmul. Egy jobbágyra ugyanis 255 rajnai forint és 20 krajcár fejkvóta szerinti adóteher jut ul. országos átlagban, szemben azzal a ténnyel, hogy jobbágytelek 1 000 rajnai forintnál többet nem ér és hogy 6 %-os hasznosítást feltételezve a jobbágy csupán évi 60 forintot kereshet egész évi munkája gyümölcsével. A magyar paraszt iparkodása és erőlködése azonban BERZEVICZY szerint olyan emberfeletti, hogy az említett 250 forint közterhen felül országos átlagban még 180 forint saját jövedelmet termel. Ez a tény világosan utal arra, hogy ezzel a gazdálkodási formával sem a magyar népesség gerincének, a parasztságnak élete sem javítható meg, sem az ország gazdasági fejlődésének feltételei nem alakíthatók ki a többi termelési ág bázisaként.

Rámutatott egyébként BERZEVICZY népességi és gazdaságpolitikai fejtegetéseiben is arra, hogy a kötött nemesi birtok eladósodása is részben ezzel a termelési formával függ össze és oda konkludált, hogy a gazdálkodás szabadságának kialakítása már csak ez okból sem kerülhető el. Élesen kikelt az ellen a korabeli nézet ellen is, hogy a paraszt annál szorgalmasabb, minnél több adót fizet, s hogy minél nyomorultabb, annál nagyobb családjának gyermeklétszáma. Nézete szerint ez az álláspont az elnyomás igazolására szolgál és nem akadályozhatja meg az egészséges adórendszer kifejlesztését, amely csak a testi szükségleteken túlmenő, azaz az adómentes minimumon túli többletjövedelmet vonja el. BERZEVICZY e műve jelentőségben csak VAUBAN marsall híres század eleji, a francia adóviszonyokat elemző munkájával helyezhető egy sorba,^{7/} de statisztikai apparátusa természetesen elődjéhez viszonyítva teljesen korszerű keretek között mozgott és politikai állásfoglalása is jóval élesebb volt a kortárs SKERLECZ munkájáénál is.

BERZEVICZY további munkái - mint említettük - részben a világkereskedelemben való bekapcsolódásunk lehetőségeit, részben az ausztriai birodalom többi részeihez való gazdasági és külkereskedelmi viszonyunk problémáit elemzik, s egyrésztükben árstatisztikai, másrésztükben főleg a kereskedelmi mérleggel összefüggő statisztikai adatokat tartalmaznak, s igyekeznek konkretizálni az észak-európai, valamint az Ázsiai és Európa közötti kereskedelem intenziválására vonatkozó elgondolásait. Ezeknek az elképzeléseknek fő gondolatmenete az 1808-ban német nyelven napvilágot látott "Nézetek a világkereskedelemről", illetve az 1814-ben a bécsi kongresszuson ugyszintén német nyelven előterjesztett az "Északi kereskedelemről" szóló emlékiratban van kifejtve, de számos más dokumentum is kiegészíti.^{8/}

BERZEVICZY legjelentősebb műve kéziratban maradt elméleti közgazdaságtana 1819-ből, melyben felveti statisztikai szempontból a nemzeti vagyon és nemzeti jövedelem statisztikájának szükségességét SMITH Ádám és KRUG porosz statisztikus művei alapján^{9/} és igen részletes és igen haladó jellegű birálatát adja a malthusi népesedési elméletnek, valamint a városi és falusi népesség közötti helyes arány kialakításának kérdését is felveti. Megfogalmazza itt mégegyszer az összehasonlított termelési költségek elméletét is, valamint annak továbbfejlesztéseként a nemzeti gazdaság fejlesztésének ezen túlmenő nemzeties elméletét és a beruházási szorzószám gondolatának egy egészen korai-tudomásunk szerint-világviszonylatban első megfogalmazását is felveti.^{10/}

A fentiekből kitűnően a két közgazdasági író közül SKERLE CZ leiró statisztikai jellegű munkája állott közelebb a német leiró statisztika koncepcióihoz, de már részben tulment ez is azon a fiziokrata és klasszikus közgazdaságtani iskola hatására. Még inkább áll ez a megállapítás BERZEVICZY első művére, mely nyomtatásban SKERLE CZ művénel korábban jelent meg, de mindenesetre még SCHWARTNER nagyszabásu leiró statisztikai munkájának megjelenése, 1798 előtt. Nem kerülheti el figyelmünket az a tény, hogy a leiró statisztikai tudomány virágzására Magyarországon tulajdonképpen csak az első hivatalos népszámlálás eredményei adták meg az igazi lehetőséget, hiszen mind SKERLE CZ és BERZEVICZY munkái arra támaszkodtak, noha annak lehetőségeit egyáltalán nem aknázták ki a maga teljességében. Ezt a munkát végezte el SCHWARTNER és ebben rejlik SCHWARTNER művének igazi jelentősége, egyéb komoly tudományos érdemei mellett.

JEGYZETEK

1. BERÉNYI P.: Skerlecz Miklós báró művei, MTA., Magy. Közg. Könyvtár XV. sz. szerk.: FÖLDES Béla, Budapest, 1914., I. rész: SKERLE CZ Miklós élete és pályája, 3. és köv. p., valamint II. rész: Skerlecz Miklós irodalmi munkássága, 46. és köv. p.
2. SKERLE CZ: A magyar királyság földrajzi és politikai helyzetének leírása a kereskedelem szempontjából, uo., 61. p., hivatkozással a megjelent műre: "Descriptio physico-politicae situationis Regni Hungariae relate ad Commercium", Posonii, 1802.

3. SKERLE CZ; A kereskedelmi bizottság által az állam gazdaságának fejlesztése érdekében ajánlott törvények és azok megokolása, uo., 117. p., hivatkozással "Projectum legum motivatum in objecto Oeconomiae publicae et Commerciil preferendarum", Posonii, 1826.
4. GAÁL J.; Berzeviczy Gergely élete és művei, MTA Közg. Könyvt. I. köt., Budapest, 1902.
5. BERZEVICZY; Magyarország kereskedelméről és iparáról, uo., 183. és köv. p., - hivatkozással "De Commercio et Industria Hungariae", Leutschoviae, 1797., - illetve "Ungarns Industrie und Commerz", Weimar, 1802.
6. BERZEVICZY; A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon, uo. 109. és köv. p., - a műnek eredetileg magyar címe nem volt, később adta neki BERZEVICZY a "De conditione et indole rusticorum in Hungaria" címet. Ezzel a címmel jelent meg ez az eredetileg 1804-ben írt munka német kivonatokban 1806-ban és ugyanezen időpont körül MÁRIÁSSY József nem autorizált, címlap nélküli kiadásában latinul is Magyarországon. E kiadás körülményeire vonatkozóan vö. GAÁL, id. m. 163. és köv. p.
7. VAUBAN; Projet d' une dime royale, h. n., 1707.
8. BERZEVICZY; Nézetek az ázsiai-európai világkereskedelemről, a mostani időviszonyok szükségleteinek szempontjából vizsgálva, Pest. 1808., - GAÁL, id. m. 255. és köv. p. - és ua.: Az északi kereskedelemnek szélesebb körűvé tétele a Bécsi Kongresszusnak alázattal előterjeszti: B. G., Bécs, 1814., uo., 301. és köv. p.
9. BERZEVICZY; De Öconomia Publico-politica, - vö. GAÁL, id. m., II. R., 1. és köv. p. - hivatkozással SMITH, A.: An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations, Glasgow, 1776., - továbbá KRUG, L.: Abriss der neuesten Statistik des preussischen Staates, h. n., 1804.
10. Vö. HORVÁTH R.: Berzeviczy Gergely közgazdasági és népességi tanai, Acta Univ. Szegediensis., Jur. et Pol., Tom. XI., Fasc. 7., Szeged, 1964., 29. és köv. p.

III. fejezet

A MAGYAR LEIRÓ ISKOLA KITELJESEDÉSE SCHWARTNER MUNKÁSSÁGÁBAN

SCHWARTNER a magyar leiró statisztikai tudomány legnagyobb alakja és büszkesége. Tudományos érdemei főleg abban jelölhetők meg, hogy igen nagy erudícióval és tárgyi ismerettel, a korabeli statisztikai szakirodalom teljes apparátusának felvonultatásával, európai szintű igényvel dolgozta fel a fiatal statisztikai tudomány tudományelméleti problémáit. Meghatározta tehát a statisztika fogalmát, tárgyát és módszerét, részletesen tárgyalta forrásainak problémáját, más tudományokhoz való viszonyát és eközben szükségszerűen részben már túl is jutott a leiró statisztikai koncepción. Észrevette elsősorban a leiró statisztikai irány és a politikai aritmetika összefüggését, továbbá a klasszikus angol politikai gazdaságtan befolyásának a hatását a statisztikára és a népesedés elméletének a kifejlődését és annak az elméleti politikai gazdaságtan keretében való elhelyezkedését.

SCHWARTNER legnagyobb elméleti teljesítménye a hivatalos statisztikai adatok jelentőségének felismerésében és a nagyszabású állapotfelvételek eredményeinek a hivatalos szolgálat hiányában a tudomány részéről való kiértékelésében csucsosodott ki. Ezért nagy műve a leiró statisztika vonatkozásában nyújtotta a legtöbbet és kevésbé tájékozott kortársai, elsősorban a magyarországiak, azt kifejezetten leiró statisztikai műként értékelték, - talán az egyetlen ERCSEY kivételével. Míg tehát SCHWARTNER műve mesterén, SCHLÖZNER-en keresztül Németországban az egységes polgári statisztikai tudomány kialakulásának az irányában, azaz a politikai aritmetika inkorporálásának és a hivatalos statisztikai szolgálatok kifejlesztésének irányában gyakorolt befolyást, addig Magyarországon a leiró koncepció tulsúlyára, sőt egyoldalúságának a kifejlesztésére vezetett.

SCHWARTNER statisztikai munkásságának lényegével és hatásával e keretben külön is szükséges foglalkoznunk annak ellenére, hogy azzal a magyar polgári statisztikai tudomány tantörténéssz képviselői is meglehetősen bőséggel foglalkoztak, így különösen LÁNG.^{1/} Ez utóbbi a statisztika történetéről szóló munkájában igen nagy teret szentel SCHWARTNER művének, mivel rajta keresztül kívánja bemutatni a 100 évvel ezelőtti Magyarországot. LÁNG műve 1913-ban jelent meg és minthogy SCHWARTNER statisztikájának 2. kiadását veszi alapul, a kettő között nagyjából egy évszázad telt el.^{2/} LÁNG szemmel látható hazafiui buzgalommal van eltelve SCHWARTNER iránt, és ez volt az a második szempont a 100 évvel korábbi Magyarország ismertetésén túlmenően, ami miatt vele és munkásságával meglehetősen nagy terjedelemben foglalkozott. Ennek ellenére nem mondható sem az, hogy ez a foglalkozás túlzottan beható lenne, sem az hogy feltárná teljesen SCHWARTNER tudományos nagyságát a maga teljes egészében, különösen abból a szempontból, hogy milyen színvonalat képviselt a korabeli statisztikai tudomány, elsősorban a korabeli magyar statisztikai tudomány szempontjából.

Ebből a szempontból kétségkívül MÁRKY munkája^{3/} ment a magyar statisztikai tudományban a legmesszebb, amely mind a statisztikai tudomány korabeli nemzetközi viszonylatai, mind az akkori magyar statisztikai fejlődés szempontjából megvizsgálta SCHWARTNER munkásságát. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy bár SCHWARTNER művének ismertetését LÁNG a mű második, 1809-1811-es kiadása alapján végezte, amely kétségkívül a legjobb kiadás, még annyi fáradságot sem vett magának, hogy a mű harmadik kiadását, a franciát megkeresse, hanem csupán annyit említ róla, hogy "... annak nem tudtam nyomára jutni..."^{4/} holott annak MÁRKY is könnyen nyomára akadt. Meg is jegyzi helyesen azt vele kapcsolatban, hogy ez a fordítás "sem hünek, sem sikerültnek a legjobb indulattal sem mondható!"^{5/} Kétségtelen, hogy ez a fordítás messze elmarad mind az első, mind a második kiadás színvonala mögött, nyilvánvalóan a fordító hibájából, ezért az alábbiakban SCHWARTNER művének lemérésénél elsősorban az első és második kiadást vizsgáljuk, annak dinamikájában.

SCHWARTNER az első kiadásban mindenekelőtt vázolja statisztikai előtanulmányait és hangsúlyozza, hogy 1781-1783 között 3 évet töltött a göttingai egyetemen, ami eljegyezte őt a leiró statisztikai iránnyal. Mesterei között említi elsősorban SCHLÖZER-t, a legnagyobb melegséggel azonban a leiró irány hívei közül LUEDER-ről emlékezik meg. Elmondja az I. kiadás előszavában, hogy midőn

annak felejtethetlen "Einführung in die Statistik" c. művét olvasta, akkor kételkedni kezdett abban, hogy szabad e neki még egyáltalán a statisztikai irodalom területére merészkedni. Végül is úgy döntött, hogy mivel a leíró irány hívei állandóan követelményként állították fel azt, hogy az un. generális, ACHENWALL-féle koncepciójú művekkel szemben speciális, egy országgal behatóan foglalkozó statisztikai munkákat is kellene írni, - ennek abban az időben különösen GATTERER és LUEDER adott különös élességgel hangot^{6/} -, így SCHWARTNER végül is hozzálatott e kísérlethez s ezért is választja műve alcíméül az "Ein Versuch" kifejezést.

A hangsúly tehát egy ország részletes statisztikai leírásán van, melyben az új elem SCHWARTNER-nél a korábbi magyar és nemzetközi leíró statisztikai művekkel szemben az anyagi erők minél részletesebb kidolgozása, vagyis a népesség és a gazdasági élet leírása. MÁRKY helyesen emeli ki, hogy ezáltal SCHWARTNER nemcsak a skolasztikus 3-as felosztással - a "vires unitae agunt" formula szellemében -, hanem tartalmilag is mestere SCHLÖZER nyomdokaiba lép, ugyanakkor messze túl is szárnyalja őt éppen az anyagi erők leírásának részletességével, melyet SCHWARTNER speciálisan új statisztikai munkaterületnek ismerek fel. Helyes tehát az a megjegyzése is MÁRKY-nak, hogy éppen ezen keresztül hat vissza SCHWARTNER SCHLÖZER-re.^{7/} Sőt tovább menve, azt is valószínűnek kell tartanunk, hogy SCHWARTNER műve erős indításokat kellett hogy adjon SCHLÖZER-nek éppen arra nézve, hogy a francia hivatalos statisztika kifejlődése iránt is érdeklődjön, minthogy SCHWARTNER mindenütt példamutató módon támaszkodott az osztrák birodalom államigazgatásának népszámlálási és hivatalos jellegű adataira és a polgári hivatalos statisztikai szolgálat elkülönülésének jelentőségét is egyre világosabban ismerte fel, amit különösen művének 2. kiadása tükröz.

Míg ugyanis az első kiadásban csak meglehetősen sommásan foglalkozott a statisztikai elméleti alapkérdéseivel, inkább csak a szükséges fogalmakat rögzítve le, addig a 2. kiadásban sok új kérdést vet fel és ezek között van az 1. kiadásban egyáltalán nem említett francia hivatalos statisztikai szolgálat kifejlődésének kérdése is. A 10. §-ban, mely a statisztika történetével és irodalmával foglalkozik SCHWARTNER kifejti, hogy Franciaországban az államigazgatás céljaira készített jelentéseknek nagy multjuk van. Bár nem említi "expressis verbis," szövege mégis utal arra, hogy a SANSONO által a különállamokról készített leírásokkal szemben a francia uralkodó osztályt a saját államának viszonyait ismertető jelentések érdekelték elsősorban. Világos, hogy SCHWARTNER elsősorban saját

munkájának szellemi őseit kereste és látta ezekben a jelentésekben, hiszen hasonló céllal készíti ő is saját statisztikai munkáját. Arra is hivatkozik, hogy már MAZARIN összeállíthatott ilyen jelentéseket CONRING megállapításai szerint, továbbá, hogy XIV. LAJOS unokáját, a trónörökös fiát, FÉNELON ugyancsak az államnevezetességek megismertetésével készítette elő az uralkodásra. SCHWARTNER expoziója szerint egyenesen a szóban forgó bourgognei herceg volt az, aki mentora, FÉNELON ösztönzésére azt kérte az uralkodótól, hogy Franciaország megismerése céljából valamennyi intendánstól statisztikai jellegű jelentést kérjen be saját kerülete viszonyairól. A fiatal "Telemachnos" ezen kívánsága megnyerte a nagy uralkodó tetszését és így az még 1697-ben elrendelte, hogy különféle statisztikai kérdések küldessenek ki a tartományokba. Hanyagságból, meg nem értésből stb., nem jött be minden kérdésre megfelelő válasz, de a statisztika hasznát és az ily módon való adatgyűjtés előnyeit "belátta a francia" - mondja SCHWARTNER^{8/} és az így befutott un. "Mémoárokat" BOULAINVILLIERS gróf 6 kötetben, majd utána MERCIER 5 kötetben 1727-ben Londonban újból kiadta. Nyilván ez utóbbi kiadás az, amelyről SCHWARTNER közvetett vagy közvetlen tudomást szerezhetett, mint-hogy az első kiadás adatait nem közli.

A másik nem kevésbé fontos értesülés, amelyet SCHWARTNER a francia hivatalos statisztika szolgálatról közöl, még frisebb és még nagyobb jelentőségű, mint az intendánsok statisztikai tevékenységének első magyar regisztrálása és hosszú ideig az utolsó is. E második utalás egyenesen az első polgári statisztikai hivatal megalakulásáról ad hírt, az első hivatalos állami és egyben tudományos szervről, ahogy SCHWARTNER írja "társaság"-ról, mely Párizsban még az első konzul uralmának idején létesült. A belügyminiszter ennek a 6 bizottságra osztott "társaságnak" segítségével Franciaország minden részéről adatokat gyűjtetett össze, - akárcsak XIV. LAJOS idejében - és statisztikai hivatalában - a "Bureau der Statistik"-ban ezek az adatok a társaság rendelkezésére állottak, hogy azok feldolgozása útján Franciaország "államisméjét" megírhassák. E társaság még 1802-ben megkezdte az "Annales de Statistique" publikálását, legszebb terméke azonban nem ez, hanem a HERBIN által szerkesztett "Statistique générale et particulière de la France et des ses Colonies", 7 kötetben (Paris, 1803-1808), mely bár SCHWARTNER szerint túl terjedelmes és nem is nagyon rendezett, mégis a maga nemében kiváló alkotás.

Ennek a híressé, sőt később fogalomná vált műnek előszavában PEUCHET 80 egynéhány oldalon sorolja fel a statisztikai tudomány - eddig érdemben ismeret-

len - előzményeit és beszámol azokról a művekről, melyek alapján a francia manufaktúrák és kereskedelem statisztikáját megírta.^{9/} Nem kerülheti el figyelmünket, hogy ebben a műben már szó sincs az állami szerkezet és szervezet leírásáról, csupán a polgári fejlődés szempontjából döntő fontosságú ipari és kereskedelmi fejlődésnek felméréséről, bár ez magánál SCHWARTNER-nél nem kap még ilyen éles hangsúlyt, ha saját statisztikájában erre vette is a főirányt. Az a megjegyzése azonban feltétlenül helyén való az első publikációk anyaggazdagságát ismerve, hogy a "Statistique Générale de la France" anyaga nem tulságosan rendezett. Ez a megjegyzés vonatkozhat azonban arra is, hogy hiányzik belőle az anyagnak az a skolasztikus csoportosítása, melyet a leíró irány az egyik legfőbb tudományos kelléknek tekintett, de amelynek elmaradása éppen a polgári statisztikai fejlődés egyik jellegzetessége volt. Az anyag csoportosítása az első francia polgári statisztikai hivatalban a lehető legemprikusabban és minden tudományos elvű felosztás nélkül történt már. SCHWARTNER ennek a hivatalnak jelentőségével feltétlenül tisztában kellett, hogy legyen, hiszen az I. kiadás elsőszavában maga is panaszkodott, hogy rengeteg fáradság és megerőltetés kellett ahhoz, hogy műve anyagát összehozza,^{10/} -szemben egy ilyen kollektív megoldással.

SCHWARTNER a statisztika elmélet kérdéseit az 1. kiadásban még csak a legzükségesebb rövidséggel érintette, de mint a fentebbi fejtegetésekből is kiderül, ez az álláspontja a két első kiadás között sokat fejlődött. Az alapkonceptió mindenesetre szigorúan ACHENWALL-SCHLÖZER-i, ahogy ezt SCHWARTNER kifejezetten ki is emeli, hogy a LUEDER-GATTERER-féle elgondolást ezen az alapon kívánja megoldani.^{11/} A statisztika az első kiadás szerint az állam "jelenidejű történetének" leírása azokkal az állami nevezetességekkel, melyek annak jólétét vagy hanyatlását befolyásolják. Az új tudomány, a statisztika kapcsolata a történelemmel és a politikával, valamint különbsége is, e definíció alapján SCHWARTNER szerint magától értetődő, bár alább kénytelen elismerni, hogy a gyakorlatban állandóan összetévesztik ezeket egymással még az "akadémiai világban" is, mint pl. MILLER nagyváradi jogakadémiai tanár legutóbbi munkája, mely tisztán államtörténeti jellegű.^{12/}

E bevezetés után foglalkozik SCHWARTNER a statisztika forrásaival, történetével és irodalmával. A statisztikát itt kifejezetten mint ujkori tudományt állítja be, bár említi, hogy az antik világ is művelte azt gyakorlati szempontból. Igazán ez a tudomány csak Konstantinápoly eleste óta, a nyugati világban feltámadt kereskedelmi spekulációs szellem hatására fejlődött ki és első hazája Olasz-

ország lett. Itt kezdték el nagy arányokban az állami nevezetességek és a politika művelését s ehhez csakhamar a németek is kedvet kaptak. Így alakult ki a heinstaetti, göttingai és hallei egyetemeken a CONRING által kezdeményezett új tudomány, mely egyben divattá is vált. Kifejlesztése főleg ACHENWALL, SCHLÖZER és BÜSCHING nevéhez fűződik szerinte, vagyis kifejezetten német jellegű, azaz leíró tudomány.^{13/} A 2. kiadásban az idevágó fejtegetések is bővülnek azonban, méghozzá nemcsak a francia hivatalos statisztikai szolgálat kifejlődésére vonatkozó fontos megjegyzésekkel.

A két kiadás közötti tizegynéhány év hatása alatt SCHWARTNER a 2. kiadásban mégiscsak szükségesnek látja a statisztika és az államtörténet, valamint a politika tudományának viszonyát újra felvetni s a statisztikát belőlük mint a kettő közös gyermekét levezetni. Egy másik változásként már nem olasz-német, hanem francia-angol jellegű új tudományként jelöli meg a statisztikát és ez az eltérés igen távoli horizontokat nyit meg a statisztikai koncepció változása szempontjából. Egy további újítása az is, hogy mivel újabban SCHLÖZER teóriát is tesz a statisztikai fejtegetései elé, az elméleti résszel maga is nagyobb terjedelemben foglalkozik. Hivatkozik ezzel kapcsolatban mint legújabb elméleti jellegű munkákra NIEMANN 1807-es és BUTTE 1808-as munkáira is, noha sajnálattal említi, hogy ezeket egyelőre csak recenziókból ismeri. Szélesíti végül a statisztika rokontudományainak körét is annyiban, hogy hivatkozik a földrajzra, a jogra, az aritmetikára, az új típusu, pragmatikus államtörténetre és legfőképpen a filozófiára.^{14/}

A statisztika forrásait lényegileg az 1. kiadással egyezőleg adja elő, a statisztika történetét, azonban - mint láttuk - jelentős bővítésekkel. Az újkori jelentősebb események között, melyek a statisztika kialakulására hatással voltak, a kereskedői spekuláció mellett megemlíti a világkereskedelem kialakulását is, valamint az ahhoz kapcsolódó kereskedelmi háborukat. Ezután említi SANSOVINO és MAZARIN idevágó munkásságát, és az intendánsok memoárjait a jegyzetekben, majd fő gondolatmenetét azzal folytatja, hogy Angliában a "Navigation Act" korában természetesen még több statisztikai idea fordult meg az emberek fejében, mint Franciaországban. Ezekről az adalékokról - úgy tűnik - főleg MEUSEL művéből szerez tudomást, mely abban az időben az első tantörténeti mű volt a statisztika terén és nagy hiányokat pótol.^{15/} Ezután tér rá a németalföldi, német és francia fejlődés ismertetésére. A németekkel kapcsolatban a tudományos vonal erősítését, a franciákkal kapcsolatban pedig az említett statisztikai hivatal létre-

hozását emeli ki és szerinte ez a legujabb fejlődés hatott oda, hogy ma egész Európa kedvenc tudománya a statisztika.

Itt teszi azt a fontos megállapítását is, hogy Magyarországra ez a tudomány - értve ezen saját korabeli fejlettebb formáját - Németországból került át. Az általa is említett OLÁH Miklósról és SCHÖDEL Mártonra tehát az a megállapítás nem vonatkozhat, hiszen mindkettőnél a német egyetemi statisztika kialakulása előtti korról van szó, az előbbinél olasz, az utóbbinál a strassburgi egyetemen kialakult korai leíró hatások érvényesültek. Kiemeli SCHWARTNER a magyar statisztikai irodalom általa elsőnek tartott korszerű termékét is, - vagyis melyet ACHENWALL modorában írt NÉMETH László 1795-ben.^{16/} Ezzel az említéssel SCHWARTNER kompromisszummal oldotta meg azt a vitát, melyet HORVÁTH Mihállyal abban a kérdésben folytatott, hogy vajon melyikük műve volt az első modern szellemű magyar statisztikai munka.

SCHWARTNER ugyanis nehezen tudta felejtetni tudományos önértetének fájó megsebzését, egyszer HORVÁTH művének pesti egyetemi jogi kari statisztikai tankönyvül való előírása és két izbeni mellőztetése formájában a statisztikai tanszék betöltése alkalmából, ezért a fenti kompromisszumot nagyra kell értékelni.

A magyar statisztika történetének nagy vonásait SCHWARTNER határozottan rajzolta meg mind az 1., mind a 2. kiadásban, ez utóbbiban kissé részletesebben, külön cím alatt. OLÁH és SCHÖDEL után foglalkozott azokkal az idegen munkákkal is mind az 1. mind a 2. kiadásban, melyek Magyarország statisztikai leírását megkísérelték, így az ELZEVIR-gyűjtemény megfelelő kötetével, CONRING igen rövid idevágó fejtegetéseivel és GUNDLING történeti munkájának függelékével is. Ezeket a munkákat magyar szemmel értékeli, majd ezután sorolja fel BÉL, TOMKA-SZÁSZKY, BENCZUR, WINDISCH és KORABINSZKY munkáit, továbbá BÜSCHING és SCHLÖZER idevágó munkásságát.

Ezzel el is érkezik saját korához és éles, kiméretlen, de ugyanakkor igazságos kritikával illeti a 18. sz. utolsó évtizedében megjelent magyar munkákat. Ez a kritika az 1. kiadásban P. SEITZ Leo művét találja telibe elsőnek, akinek műve - mint írja - csak "nevetető időtöltésre alkalmas", de komolyan venni nem lehet. Utána veszi sorra a komolyabb ellenfelet, HORVÁTH Mihály teológiai doktort, a pesti egyetem egyházjog tanárát. HORVÁTH mint történész és államtudományi, közelebbről politikai tudományi és közjogi író több munkát is írt, me-

lyek közül az elsőnek, mely Magyarország politikai történetéről szólt, egy független-köteténél használta először a "statisztika" elnevezést, de az államtudomány szó értelmében.^{17/} Minthogy azonban HORVÁTH észlelte az államtudományi gondolkodás eltolódását a statisztikai tudomány irányába, egy másik munkájában, mely a "Statistices Regni Hungariae" címet viselte s mely Pozsonyban jelent meg két kötetben 1794-1795-ben, megkísérelte valamilyen általa elképzelt leiró statisztikai irányban továbbfejleszteni ezt a műfajt. Ez a mű tehát mind címénél, mind tartalmánál fogva alkalmas volt SCHWARTNER nagy művének elsőbbségét elvitatni, - különösen a laikusabb körök előtt, de még az akadémiai körökben is, éppen a statisztikai tudomány mozgásában léte, valamint definiálása és tartalma körüli nagy zűrzavar következtében.

SCHWARTNER nem csekély keserűséggel regisztrálta azt a tényt, hogy műve első kiadása már 1796-ban készen volt - s ami ebből következik, hogy már az előző években is dolgozott tehát rajta, csak a cenzor és a nyomda tehetett arról, hogy műve 1798-ban látott először napvilágot. Az első egy országot ismertető, speciális statisztikai mű megírásának elsőbbségét tehát úgy gondolta, nem lehet tőle elvitatni. Hogy valami hasonlóra törekedett tőle függetlenül HORVÁTH is, az is kétségtelen, méghozzá sokkal nagyobb igénnyel saját irodalmi munkásságára, mint előzményekre való tekintettel.^{18/} SCHWARTNER kritikája azonban jogveti szeméremre, hogy egy ilyen mű alap gondolatát HORVÁTH-nak nem sikerült e másodiknak közrebocsátott művében sem megvalósítania, ez a mű ui. a régebbi leiró iskola szellemében fogant, a legkevesebbet a népességről és a termelőerőről írt, de azokról is csak szavakkal leiró stílusban, - hiába hivatkozott BÜSCHING és SCHLÖZER neveire. SCHWARTNER metsző gunnyal írja, hogy úgy tűnik, mintha a szerző - aki egy korszerű magyarországi leirást kívánt adni a modern statisztika szellemében - fogadalmat tett volna, hogy a négy számtani alaplévelet nem fogja használni s ez valóban a legsúlyosabb hiányossága HORVÁTH művének. Azt hogy a statisztika fogalmával sem volt tisztában a döntően politikai tudományi tartalom is bizonyította, amire SCHWARTNER szintén joggal hivatkozott bírálatában.^{19/}

HORVÁTH azonban nem nyugodott bele a kudarcba és a becsvágy is dolgozott benne, hogy az ő agyában is megfordult az a statisztikai tudomány fejlődése szempontjából kétségkívül nagy jelentőséggel bíró gondolat, hogy egy speciális statisztikai mű megírását valóra váltsa. Valószínűnek kell tartanunk azt is, hogy azok a jogi karj és kormánykörök, akik nem akarták SCHWARTNER-t mint protes-

tánst a statisztikai katedrán látni, ugyancsak bátorították HORVÁTH-ot egy ilyen mű megírására. Így jött létre 1802-ben a "Statistica Regni Hungariae", ugyszintén pozsonyi kiadásban, latin nyelven, melyet a hivatalos körök csakhamar hivatalos jogi kari tankönyvvé nyilvánítottak a pesti egyetemen és az majdnem 50 évig papíron az is maradt. Előszavában HORVÁTH leszögezte, hogy legutóbbi statisztikai vonatkozású művének közreadása óta nagy mozgás volt tapasztalható a hazai statisztikai szakirodalomban, s megjegyzi loyálisan, hogy SCHWARTNER is előbbi művével egyidőben írta meg ilyen vonatkozású művét, noha az csak 1798-ban került megjelenésre. A pesti jogi kar statisztikai tananyagául a király rendelete ACHENWALL munkájának 5., 1768-as kiadását írta elő, de HORVÁTH úgy vélte, hogy helyesebb ACHENWALL szellemében, de a magyar királyság statisztikai leírásával végrehajtani saját, korábban felmerült koncepcióját.^{20/} Ezért a SCHLÖZER-i formulát követve, három részben, bő adatokkal, kétségkívül SCHWARTNER munkájának erős hatása alatt fejti ki mondanivalóját. Az adatok forrása többnyire azonos is SCHWARTNER-ével, de a népesség és a termelőerők leírásában messze elmarad SCHWARTNER művének színvonala és részletessége mögött.

SCHWARTNER műve második kiadásában ismételtén és részletesen foglalkozott a magyar statisztikai szakirodalommal és különös figyelemmel tért ki a saját műve két kiadása közötti időben keletkezett újabb munkákra is. A legújabb három műként NOVOTNY 1798-as művéről és annak 1800-as kiegészítő részéről emlékezik meg, azután HORVÁTH Mihály említett munkájáról és DEMJÁN-nak a Magyarországról szóló két kötetes 1805-1806-os művéről, valamint a katonai háttérvidékről szóló ugyancsak két kötetes 1806-1807-es művéről. NOVOTNY művét SCHWARTNER a második kiadásban úgy értékeli, hogy az száraz aggregátumát képezi a legkülönbözőbb értékű használható és kevésbé használható statisztikai adatoknak. Legfőbb értéke leginkább még néhány újra lenyomatott táblázat a II. JÓZSEF-féle népszámlálás anyagából. HORVÁTH Mihály újabb művéről nyíltan nem akar már nyilatkozni SCHWARTNER s ezért hivatkozik az "Annalen der Österreichischen Literatur" c. folyóirat 1805-ös évfolyamában megjelent könyvismertetésre, amely e mű értékelését tartalmazza. Megjegyzi azonban, hogy NOVOTNY egyfokkal még eredetibb és tudományosabb, mint HORVÁTH, és mindkettőnél jobb mű DEMJÁN munkája, pedig az is rengeteg idézettel van felduzzasztva és a könnyű fajsúlyu manufaktura-árúkhöz hasonlít, egyes helyeken mutatkozó "mikrológikus" részletessége ellenére. Az előző kettőhöz viszonyítva azonban még mindig egységesnek és tudományosnak tűnik.^{21/} Ezzel tulajdonképpen le is zárul

az első "Magyarország statisztikájának," illetve az elsőség kérdésének vitája SCHWARTNER részéről, és HORVÁTH Mihály sem reflektált arra többet.

Ezután tért rá SCHWARTNER a magyar királyság statisztikai leírására, elsősorban a SCHLÖZER-formula szerinti "vires"-re, az un. állami alaperőkre, a népesség és a gazdasági élet statisztikájára. Már a területre vonatkozó szakasznál is bővebben támaszkodik a földrajztudomány akkori állására és különösen sokat elmélkedik arról a kérdésről, hogy Magyarországon abban az időben igen sok a mocsaras és gazdaságilag nem hasznosítható terület. Az első kiadásban egész röviden foglalkozik a mocsaras éghajlattal kapcsolatos halandósággal, amelyet azután a második kiadásban külön is feldolgoz az orvosi földrajzról szóló fejezetben. Ebben a részben SCHWARTNER az összes rendelkezésre álló töredékes halál- és születési adatokat összegyűjti helységek szerint és néhol a házasságkötési adatokat is megadja. Ezekből az adatokból igen rossz halál- és születési viszonyok domborodnak ki a magyar délvidék halandóságára vonatkozólag, bár ezek között is vannak egészen kedvező adatok. Ez utóbbiakat LÁNG annakidején valószínűtlennek minősítette, szem elől tévesztve azt a szempontot, hogy az egyes helységek éves népmozgalmi adataiban igen nagy szóródások mutatkozhatnak és így azokból nem feltétlenül lehet a népmozgalom általános irányzatára következtetni.^{22/} Ehhez több évi átlagra kellene támaszkodni a területi részletezésnél, ami természetesen akkor még nem állott SCHWARTNER rendelkezésére.

Az első kiadásban SCHWARTNER a magyar születési, házasságkötési és halál- és születési listákat még a népességről szóló részben fejtegette és ott tért ki az anyakönyvezési rendszer problémájára is. Megállapította, hogy e listák főleg amiatt nem megbízhatók, hogy a köznép nem szívesen fordul az egyházi hatóságokhoz, mert tudja, hogy ott általában mindenféle alkalommal fizetnie kell az egyház szolgálataiért. Ugyanitt mutat rá arra is, hogy az anyakönyvi adatok feldolgozása sem áll valami erős lábón Magyarországon, amit azzal hoz összefüggésbe, hogy SÜSSMILCH művét Magyarországon nem ismerik eléggé, mivel MÁRIA TERÉZIA alatt be volt tiltva és így az abban foglaltakat sem tudták megfelelően felhasználni. Ennek a megjegyzésnek nemcsak az adja meg az értékét, hogy ez a politikai aritmetika első jelentkezése SCHWARTNER-nél, hanem főleg az, hogy utal arra, hogy a különböző népmozgalmi adatokat ő maga is elsősorban SÜSSMILCH tanításai alapján igyekezett feldolgozni.

A második kiadásban SCHWARTNER már jóval részletesebben foglalkozik a politikai aritmetikával az általános magyar anyakönyvezési listák hiányával foglalkozó fejezetben. Rámutat, hogy egyes európai országokban az emberek számát, nemét, korát, foglalkozását és népmozgalmi viszonyait kezdték kutatni, ebben túlálva meg az uralkodás művészetének kulcsát, és a népességi listák tanulmányozása - ahogy ezt egy másik dolgozatunkban részletesen elemeztük^{23/} - vezetett a politikai aritmetika feltalálásához. A népesség számának megállapítása azonban nézete szerint, ezeknek a listáknak az alapján sem könnyű országos viszonylatban, inkább csak egyes nagyvárosokra vagy provinciákra vonatkozóan lehet azokat egy ségesen összeállítani. Magyarországon, mint megállapítja, MÁRIA TERÉZIA 1771-es rendelete ellenére nem sikerült az anyakönyvezést bevezetni és inkább csak az erdélyi területre vonatkozólag vannak átfogóbb adatok, melyeket egy derék osztrák pap, EDER abbé gyűjtött össze az 1802-es esztendőre vonatkozólag. A szűkebb magyarországi területre vonatkozóan egyes evangélikus és református egyházi kerületek adatai, valamint egyes megyék vagy városok különböző forrásokból származó adatai azok, melyeket SCHWARTNER össze tudott gyűjteni igen aprólékos és körültekintő munkával. SÜSSMILCH befolyására vall SCHWARTNER azon elképzelése, hogy ezekben a népmozgalmi adatokban a nagy számok törvénye alapján annál nagyobb állandóság van, minél nagyobb területre vonatkoztatjuk azokat és ezért a "szokásos szorzószámokat" alkalmazza az összlakosság számának kiszámítására, - Erdélyben pl. a születések számát harminccal szorozva meg ebből a célból.

SCHWARTNER külön is aláhuzza azt, hogy ezek a munkájában szereplő adatok csak politikai aritmetikai "töredékeknek" tekinthetők és éppen ezért ezekből a legnagyobb óvatossággal lehet a következtetéseket levonni, - bár bizonyos feltűnő anomáliákra még töredékes voltukban is rámutatnak. Más természetesen a helyzet Svédországban - jegyzi meg -, ahol ezeket az adatokat tökéletesen összegyűjtik. A következtetések levonásánál világosan látja azokat a különbségeket is, melyek az interpretátorok tudományos álláspontjából adódnak. Másként magyarázza szerinté ui. a népmozgalmi adatokat SÜSSMILCH és ismét másként MAL'THUS, illetve annak német fordítója, HEGEWISCH. Hiányolja, hogy orvosi vonalon is nagyon kevesen foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel és az a MÁRTON nevű orvos, aki tudomása szerint ilyen kutatásokat folytat, szintén nem tette még közzé idevágó eredményeit, pedig nagy szükség lenne már egy magyar WARGENTIN-re, vagy LEHNHARDT-ra, a híres quedlingburgi orvos magyar megfelelőjére.

SCHWARTNER téjékozottsága a szegényes magyar viszonyokhoz képest a politikai aritmetika kérdésében fenti megjegyzéseiből kitűnően igen jónak mondható és messze felette áll az akkori magyar tudományos színvonalnak. Különösen remek tudományos érzékre vall az a megfigyelése, hogy a politikai aritmetikának az a teológikus és teleológikus értelmezése, amelyet annak idején SÜSSMILCH adott, miként fordul át MALTHUS-nál, - akinél e magyarázat helyét a közgazdaságtani, de végső fokon természettudományos magyarázat foglalja el. Mégis valószínűnek kell tartanunk, hogy SCHWARTNER nem ismerte közelebbről MALTHUS gondolatmenetét, mert később az állónépességgel kapcsolatban a népesség számának megkettőződéséről adott fejtegetéseiben nem MALTHUS-ra, hanem FRANKLIN Benjáminka hivatkozik.

SCHWARTNER Magyarország álló népességének közelebbi leírását a terület és a népesség viszonyának elemzésével kezdi és részletesen utal az ország trigonometriai földmérésének, valamint a határok földrajzi bizonytalanságának hiányában a terület nagyságának bizonytalanságára. Csupán azokat a becsléseket mutatja be, amelyekben 1 000 □ mérföldes eltérések vannak és végül is LIPSZKY térképének becslését fogadja el, mely az egész ország területét 4 790 □ mérföldben adja meg. A terület hegy- és vízrajzához, illetve az éghajlat földrajzi leírásához kapcsolta SCHWARTNER az általa összegyűjtött népmozgalmi, adattöredékeket, amelyeket az ország egyes területeire vonatkozóan a legkülönbözőbb forrásokból össze tudott szedni. Műve második kiadásában a magyar egyházi anyakönyvek forrási jelentőségéről szóló fejezetet ide illesztette, illetve az ahhoz kapcsolódó ugyancsak töredékes politikai aritmetikai adatokat is. Nagyobb jelentőséget tulajdonított azonban SCHWARTNER az ország leírása szempontjából - mint kiemeltük - a II. JÓZSEF-féle, általa "katonainak" nevezett népszámlálásnak, valamint az I. FERENC alatti, általa "polgárinak" nevezett népösszeírásnak. Ez utóbbival természetesen csak a második kiadásban foglalkozott. Az álló népességre vonatkozó e fő forrásokkal kapcsolatban SCHWARTNER az alábbi fontosabb megállapításokat teszi:

A II. JÓZSEF-féle népszámlálás beigazolta, hogy az ezt megelőző népességi adatok tulnyomó része hibás volt, sőt még azt is, hogy teljességgel képtelen adatok is voltak forgalomban, mint pl. WINDISCH osztrák szerzőnél, aki Magyarország lakosságát 1780-ban 3,2 millióra becsülte. SCHWARTNER rámutat arra, hogy az elsőnek említett, ún. katonai népszámlálás pontossága igen nagy volt, mivel a három egymásután következő évben, 1785-1787 között megejtett számlálás

adatai - a katonai határőrvidék népességének és a hadseregnek leszámításával - egymáshoz nagyon közelálló és egyre emelkedő népességszámot adtak. Nézete szerint ui. az ország népességének emelkedő tendenciájához kétség nem férhet ebben az időben, a természetes szaporodás és 33 új település falu létrejötte következtében. Így jut el az 1787. évi adat elfogadásához, melyet SKERLECZ és BERZEVICZY is alapul vettek. A második kiadásban azzal is érvel, hogy az I. FERENC alatt végrehajtott 1805-ös összeírás csak megerősítette a II. JÓZSEF-féle népszámlálás adatainak helyességét, minthogy az 1787. évi 7 116 789 fővel szemben ugyszintén többet, 7 555 920 embert adott eredményül, - a nemesség, a határőrvidék és a hadsereg leszámításával.

SCHWARTNER a nemesség 1785. évi számát 162 947 főnyi férfinépességet véve alapul, ill. a férfi és női nem arányát SÜSSMILCH tanai alapján egyenlőnek véve végeredményben, ennek kétszeresében, 325 894 főben állapítja meg. Ehhez hozzáadja még a 15 600 főnyi klérust és az 1802. évi magyar katonaság létszámát, azaz 64 000 főt és így állapítja meg Magyarország 1805. évi lakosságát 7 961 414 főben. Ehhez korrekcióként még csupán azt veszi figyelembe, hogy a nemesség is kellett, hogy szaporodjék az eltelt időközben, továbbá, hogy voltak esetleg akik kivonták magukat a számlálás alól, és mindezt beleszámítva, Magyarország lakossága 1805-re szerinte kereken 8 000 000 főre tehető. SCHWARTNER statisztikai érzékére jellemző, hogy hangsúlyozza azt a tényt, hogy az 1805-ös népességszám a napoleoni háborúk és az azt követő tél és tavasz járványos lázai által okozott rendkívüli halálozás nélkül értendő.

A határőrvidéki lakosságot SCHWARTNER DEMJÁN statisztikai munkája alapján 1807-re 727 189 főben adja meg, amit természetesen még ehhez a 8 millióhoz hozzá kell adni. Ennek megfelelően a népsűrűséget 10 mérföldre 1 822 főre becsüli. Nagy jelentőségűnek kell statisztikai módszertani és forráskritikai szempontból azt a tényt tartani, hogy SCHWARTNER a II. JÓZSEF-féle népszámlálás három évének összehasonlított adatai alapján külön foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy az adatok eltéréseinek mi a magyarázata. Ezzel kapcsolatban hivatkozik arra is a különféle adminisztratív okok mellett, hogy a francia forradalom alatt tartott népszámlálások tapasztalatai megmutatták, hogy a reprezentatív eredmények alapján kiszámított népességszám és a teljes számlálások eredménye között jelentős differenciák voltak. Mindezt HERBIN említett munkájára való hivatkozással adja elő. Magyarország népességét az egyéb országok népességével való szokásos összehasonlítások után SCHWARTNER a népsűrűség szempontjából

is értékeli. Rámutat arra, hogy ebből a szempontból Magyarország még a meglehetősen elmaradt országok közé tartozik. Kiemeli, hogy a népsűrűség ott magas, ahol az ipari fejlődés már előrehaladt, Magyarországon azonban, ahol a földet túlnyomóan külterjesen művelik, az állatállomány pedig magas, a népességfejlődés természetesen nem kielégítő. Ez, mint kiemeli, megfelel a földbirtokososztály érdekeinek, amely a minél extenzivebb állattenyésztés mellett nagyobb jövedelemre tesz szert, mintha pusztáin a népesség számát szaporítaná. Kiemeli, hogy ha a szóban forgó 1305 pusztá mindegyikén csak 1 000 - 1 000 emberrel élne több, akkor 1 305 000 lélekkel lenne nagyobb Magyarország népessége. Ez a folyamat Békés megyében már lejátszódott, - amely 100 évvel ezelőtt még majdnem teljesen néptelen volt az extenzív marhatenyésztés mellett, - ma pedig 90 000 jómódu parasztnak ad kenyeret. SCHWARTNER itt igen nagy élességgel ismeri fel azt, hogy a magyar földbirtokososztálynak nem érdeke ekkor még az ország gazdasági haladása, hanem kizárólag a saját érdekeinek a védelmében igyekszik az ország gazdasági haladását, az intenzivebb mezőgazdálkodásra való áttérést és főleg az iparosodást megakadályozni. Ezt az ellentétet tudományosan csak a polgári közgazdaságtan legnagyobb alakja, RICARDO dolgozta ki és alapozta meg 1817-ben megjelent alapvető művében, de mint látjuk SCHWARTNER az angliainál lényegesen fejletlenebb gazdasági viszonyok között is világosan felismerte azt a statisztika segítségével. SCHWARTNER végső konkluziója az, hogy amennyiben a legelőgazdálkodást fel lehet majd számolni és az ipar iránti hajlam is jelentkezik, továbbá ha a termékek eladását sem fogják különféle jogi akadályok gátolni és ha ennek megfelelő türelem és felvilágosodás fog uralkodni, vagyis liberális gazdaságpolitika, akkor Magyarország lakossága nézete szerint 50 év alatt meg fog kettőzödni. Az amerikalak a kedvezőbb viszonyok következtében FRANKLIN adatai szerint 20 év alatt emelték kétszeresre a népességszámot.^{24/} SCHWARTNER álláspontjából tehát végeredményben kiviláglik, hogy az emberi élet sokszoros becsét, amint mondja, már nem a feudális populacionizmus, hanem a polgári fejlődés, az emberi képességek szabad kifejtése szempontjából kell értékelni.

SCHWARTNER a nemzetiségi megoszlás vizsgálata során hivatkozik arra, hogy a hivatalos adatok szerint Magyarországon, valamint Horvát-Szlavon- és Dalmátországekban a szabad királyi városokon kívül 11 402 mezőváros és falu volt, amelyekből 3 668 magyar, 5 789 szláv, 921 német és 1 024 román lakosság által lakott volt. Véleménye szerint azonban ez az elhatárolás nem megbízható, mert a legtöbb település lakossága vegyes, ezért inkább csak az állapítható meg,

hogy a magyarok az egyes vidékeken nem szívesen telepedtek le s számuk e vidékeknek megfelelő helységekben jóval kisebb, mint a fő magyar településekben. A nemzetiségi megoszlást egyébként SCHWARTNER is inkább történeti, földrajzi sőt néprajzi, még hozzá szavakkal, adatok nélküli leíró alapon tárgyalja.

A népesség vallás szerinti megoszlását SCHWARTNER azzal vezeti be, hogy az egyházi sematizmusok nem adják meg pontosan a lakosság számát és a legutóbbi, 1805-ös népösszeírás is sok hibát tartalmaz erre nézve, - mégis az utóbbit célszerű becslési alapul választani. A katonai határőrvidék lakossága, továbbá a nemesség és a papságnélkül a római és görög katolikus férfilakosság számát 2 323 918-ra becsüli, az evangélikusokét 312 388-ra, a reformátusokét 501 245-re, a görögkeletiekét pedig 558 069-re. Ezeket a számokat megkettőzve állítja elő az összlakosság vallási megoszlását. A 36 868 főnyi nőtöbblet szerint a vallások arányában kell szétosztani. Az ennek megfelelő elosztást egy idevágó lábjegyzetben meg is adja. Ugyiszintén megadja a görögkatolikusok összes létszámát 493 871 főben és az egyházkerületek szerint külön is, az 1791-es állapotnak megfelelően.

A falusi és városi lakosság közötti különbség SCHWARTNER szerint nem nagy Magyarországon, mert az összes városokban a lakosság zöme még ma is földművelésből és állattenyésztésből él, - ideértve az 50 szabad királyi várost, sőt még Fiumét és Buccarit is. Rámutat arra, hogy a városi lakosság csekély aránya is részben a földesuri osztály, vagyis a nemesség önzése miatt következett be, miután ez utóbbi a királyi hatalom gyengítése érdekében akadályozta a szabad polgárság kialakulását különféle privilégiumokra támaszkodva.^{25/} A városok összlakossága 398 210 fő, melyhez átlagosan városonként 50 nemes családot számol hozzá. Ide kell azonban még számítani az egyházi személyeket, professzorokat, nyugdíjasokat és katonákat is, akiknek számával együtt a városi lakosságot 423 210 főre teszi, vagy kerek számban 425 000-re. Ez egyenlő nagyjából London akkori lakosságának a felével szerinte. A városi-falusi népesség országos arányát tehát 1:19 arányban adja meg, az átlagos településnagyságot pedig 8 500 főben. Ezt az arányt SCHWARTNER nagyon rossznak tartja nemzetközi összehasonlításban, -nemcsak a porosz(1:3), vagy a francia viszonyokkal való összehasonlításban(2:9), de még a "szegény" svédországi arány mellé állítva is(1:13). Tovább menve, még amennyiben a püspöki városok és a 16 szepesi város népességét is a városi népességhez számoljuk és feltételezzük, hogy ezek lakossága a szabad királyi városok-

kéval egyenlő, akkor is csak 9,5 falusi lakos esnék 1 városi lakosra. SCHWARTNER azonban ismételten hangsúlyozza, hogy az iparosok tulnyomó többsége is mezőgazdaságból él.

A szabad királyi városokat egyébként négy nagyságrendi kategóriába osztja, a lakosok száma szerint csoportosítva: 20 - 30 000-ig, 10 - 20 000-ig, 5 - 10 000-ig és 5 000 alatt. Ez időben a legnagyobb város még mindig Debrecen, melynek lakosság száma 1792-ben 29 153 fő. A "legújabb" kataszteri felmérés szerint a katonai határőrvidék, a szabad királyi városok és a mezővárosok leszámításával, amely utóbbiak összes száma 1 257 települést ad, - 691 kisváros és 11 068 falu van Magyarországon. Ez utóbbiak egy helységére, országos átlagban 648 lakos esik. SCHWARTNER hangsúlyozza azonban, hogy az alföldi nagy falvak lakosság számára való tekintettel ez az országos átlag igen nagy különbségeket takar.

Ezután tér át SCHWARTNER a foglalkozási statisztikára és terjedelmes adatokat közül mindenekelőtt a klérus nagyságának megállapítására, felekezetek szerint részletezve. A római katolikus egyházra vonatkozó adatok 1804-re vonatkoznak és 9 000 fő körül adják meg az aktív klérus számát, vagyis szemináriumi tanulók és névleges tisztségviselők nélkül számítva. A görögkatolikusoknál az aktív klérus létszámát ugyanerre az évre 941 főre teszi, az evangélikusoknál 443-ra, a reformátusoknál pedig 1 384-re. Az utóbbi két felekezetre nézve nem derül ki azonban világosan, hogy ugyanerre az évre vonatkoznak-e a felhozott adatok. A görögkeleti klérus létszámánál mindenesetre a helyzet tisztázott, mivel ezt 1793-ra adja meg, összesen 1 505 főben. Mindezekhez még 50 rabbint is hozzáad SCHWARTNER a teljesség kedvéért. SCHWARTNER a felekezeti megoszlással kapcsolatban kiemeli az alsó papság kifejezetten rossz anyagi viszonyait, amely alól talán csak a római katolikus felekezet az egyetlen kivétel. Sokat foglalkozik SCHWARTNER a főiskolai professzorok és egyéb tanárok számának megállapításával is, ugyszintén felekezetek szerinti tagolásban. Összlétszámukat 7 498-ban adja meg, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek számát a különféle feltehető kihagyások folytán a legvalószínűbben 8 000 fölé tenni lehet. Átlagos fizetésül évi 400 forintot vesz fel. A polgári tisztviselőket SCHWARTNER szintén pontosan felsorolja az egyes foglalkozási kategóriák szerint, összlétszámukat 30 463-ban adva meg. Ehhez az 1787-es népszámlálás szerinti nemesi szolgálatban álló legkülönbélebb személyzetet 110 085 fővel adja hozzá s így jut el összesen 140 548 főből álló alkalmazotthoz. Külön figyelembe veszi még az 17 891 főre tehető tanulóifjúságot is.

A kereskedők számát SCHWARTNER 1:15 arányban adja meg a lakosság-hoz viszonyítva a kézművesekét pedig az 1777-es hivatalos összeírás szerinti 30 921-ben, hangsúlyozva, hogy ez egy 32 évvel ezelőtti adat, amely amellet csak a városban lakó kézműveseket veszi figyelembe, a falvakban lakókat nem. Az 1785-ös idevágó összeírás szerint 90 lakosra esik 1 kézműves és ugyanezt az arányt mutatja az 1805-ös összeírás is. Ebben azonban szerinte a városban lakó polgárok száma is benne van, nemcsak a kézműveseké. A privilegizált Jász- és Kun területeken 11 508 polgár, ill. kézműves élt, de szerinte ezeknek a felét is földművelőnek kell helyesen tekinteni. A gyárak 9 395 főt foglalkoztatnak, a bányászat pedig kb. 30 000 főt, ez utóbbiak száma végleg nem állapítható meg pontosan a bizonytalan terminológia következtében.

A parasztek számát a legújabb 1805-ös összeírás szerint 643 215 főre teszi SCHWARTNER, amelyhez még 783 364 zsellér járul, beleértve a fent említett bányászokat is. A mezőgazdasági, ill. őstermelő férfilakosság száma eszerint összesen 1 426 572 fő. A jövedelemből vagy kamatból élőket SCHWARTNER nem tudja megbecsülni, - noha számukat jelentősnek tartja. Ez azonban szerinte kizárólag a földesurakból tevődik ki, amit az is mutat, hogy a polgári osztályban 15 000 forint fölötti jövedelmet nem is lehet találni, - de még olyan is kevés van, aki a 4-5 000 forintra felel évente. A polgárság többsége tehát szegény és eladósodott. A nemességnél ugyanakkor mindennapos az évi 10 - 30 000 forint jövedelem, a mágnásoknál a 2-500 000 forint évi jövedelem sem ritka, herceg Eszterházy pedig évi 2 millió forint jövedelemnél is többel rendelkezik.^{25/} A koldulásból élőket viszont egy magyar "politikus" becslése az 1782-es évben 24 995-re teszi, - SCHWARTNER azonban ezt a számot valószínűtlenül magasnak tartja.

A hadsereg létszáma az 1802. évi vonatkozó ujoncozási törvény 1. §-a szerint mint fix szám kerekben 64 000 főben adható meg a trénszolgálat nélkül. Ebben a számban nincs benne azonban a nem magyar, azaz osztrák ezredekben szolgáló magyarok száma. A nemesség létszámát SCHWARTNER az 1785-ös adatnak megfelelő 162 947 főnyi férfinépesség megduplázásával állítja elő, a katonai határőrvidék nélkül minden 21,5 lakosra 1 nemest számolva. Ez számítása szerint 65 000 családnak felel meg, átlagosan 5 fővel. Társadalmi állásban rang szerint utánuk a szabad királyi városok polgárai következnek, majd a 114 143 főnyi Jász-és Kunterületen élő lakosság, valamint a 22 294 főre tehető 6 hajdúváros lakossága. Az ország többi lakosa társadalmi állására nézve parasztnak tekintendő.

Ezután tér át SCHWARTNER az ország egyéb alaperőit jelentő termények tárgyalására, állatvilág, ásványvilág és növényvilág szerint csoportosítva SCHLÖZER felfogása szerint. Ezt a zömmel szavakkal leíró anyagot néhány általános megjegyzéssel zárja le Magyarország terményeiről és mezőgazdaságáról általában. Külön is utal a magyar mezőgazdaság elmaradottságának okaira, továbbá a máramarosi éhínségre, valamint a gazdasági szakoktatás terén elért újabb fejlődésre, - amellyel kapcsolatban elsősorban a keszthelyi GEORGIKON-t és TESSEDIK Sámuel munkásságát emeli ki. Ehhez csatolja végül a városi, illetve műiparra, a manufaktúrákra és gyárakra vonatkozó megjegyzéseit, végül egy külön fejezetben a bel- és külkereskedelem problémáit tárgyalja. Az 1807. évre vonatkozó kézműipari adataiból is kiderül, hogy országos viszonylatban a céhmesterek száma alig haladja meg a segédekét és inasokét. 32 éve 30 921 városi iparosból csupán 13 934 volt a céhmester, most egyedül Pesten jobb ez az arány, ahol 224 mesterre 1 841 segéd és inas jutott. Hasonló volt a helyzet Debrecenben is. Ezek az adatok mutatják a városi iparnak túlnyomóan kisipari jellegét és a nagyobb városokban a céhkorlátok megmerevedését. Külön kimutatja SCHWARTNER a nem céhszerű foglalkozásokat is, a manufaktúrákat azonban már csak felsorolásszerűen és szavakkal írja le, akárcsak a fontosabb gyárakat és többször hivatkozik az idevágó jegyzetekben KORABINSZKY említett lexikonára mint főforrásra. A gyáraknak és manufaktúráknak leírása igen nagy részletességgel történik, mint-hogy SCHWARTNER ebben látja a fejlődés jövő útját. A belkereskedelem leírását a pénz-, suly-, és mértékrendszer tárgyalásával vezeti be és ezután főleg a belkereskedelem akadályaival foglalkozik, elsősorban a hajózás, az utak és a kereskedelmi ismeretek hiányával. Igen figyelemre méltó azonban az, hogy a kereskedelem földrajzi akadályai mellett megkülönbözteti a politikai akadályokat is és itt a különböző nemesi privilégiumokat, a jobbágyságra nehezedő szörnyű adóterheket és főleg a hitel hiányát emeli ki és az ezzel kapcsolatos váltójog kérdésének rendezetlenségét. A külkereskedelem problémáival SCHWARTNER már lényegesen rövidebben foglalkozik, kifejezett hivatkozással SKERLECZ és BERZEVICZY munkásságára, mint amelyek ezt a problémát kellően megvilágították. A külkereskedelmi mérleg kérdését azonban ő is kiemeli, még egyszer hangsúlyozva azoknak a problémáknak a horderejét, amelyeket az említett két közgazdasági író részletesen kidolgozott. Ezt megtoldja még azzal, hogy Magyarország földrajzi helyzete és politikai kapcsolatai sem kedveznek a nagyobb szabású külkereskedelemnek, mint-hogy az ausztriai birodalomban elfoglalt helyzetünk nem teszi lehetővé az önálló kereskedelem- és vámpolitika kialakítását.

SCHWARTNER nagyszabású munkája, ahogy ezt az eddigi szemelvények is mutatják, sokkal alkalmasabb lett volna arra a célra, hogy a magyar egyetemi ifjuság számára tankönyvül szolgáljon, mint HORVÁTH Mihály műve. Ebben mindenesetre az a technikai szempont is gátolta SCHWARTNER művének figyelembevételét, hogy német nyelven volt írva, holott az egyetemi oktatás nyelve ekkor még a latin volt. Emiatt HORVÁTH munkája helyzeti előnybe került. SCHWARTNER - ahogy erre másutt rámutattunk - tudatosan választotta a német nyelvet statisztikai művének nyelvezetéül, elsősorban azért, hogy a német leíró statisztikai irány tudomást szerezhessen arról a nagyszabású kísérletről, hogy több országot összehasonlító generális statisztika helyett egy országgal foglalkozó, speciális statisztikát dolgozott ki, lényegileg világviszonylatban is elsőnek.^{27/}

SCHWARTNER műve azáltal, hogy nem került be a hivatalos egyetemi tananyagba, évtizedeken keresztül nem tudta kellő mértékben a magyar egyetemi statisztikai oktatás kifejlődését befolyásolni, noha éppen az elkövetkezendő évtizedekre esik az egyetemi statisztika olyan nagyfokú skolasztikus megmeravitése, amely egyrésztől még azt sem tette lehetővé, hogy a schwartneri színvonalat tartani lehessen, mégkevésbé a további fejlődés kibontakozását. A SCHWARTNER utáni időszak tehát egyetemi téren egyenesen a visszafejlődés irányába mutat és egyre inkább az elméleti statisztika területére vonul vissza, elszakadva a leíró statisztikai munkákban felhasznált magánuton gyűjtött számadatokból és méginkább az ekkor már Magyarországon is mutatkozó népösszeírások és hivatalos statisztikai tevékenység eredményeitől. Annál nagyobb volt viszont SCHWARTNER munkájának hatása azokra a magánstatisztikai szerzőkre, akik a kor szükségleteit felismerve és a hivatalos publikációk lemaradását kihasználva, gyűjtötték a magán- és hivatalos forrásokból rendelkezésre álló adatokat és ezzel Magyarország objektív megismerését lehetővé tevő fontosabb statisztikai adatok feldolgozását és publikálását, ha viszonylag szerényebb színvonalon, de mégis csak elvégezték.

JEGYZETEK

1. LÁNG L.: A statisztika története, Bevezetésül Magyarország statisztikájához, Budapest, 1913., 67. p.
2. Uo., 68. p., és SCHWARTNER M.: Statistik des Königreichs Ungern, 2. jav. és bőv. kiad., Buda, 1809-11. I-II. köt.

3. MÁRKY H.: Schwartner Márton és a statisztika állása a 18. és a 19. század fordulóján, Budapest, 1905.
4. LÁNG, id. m., 67. p. 1. lábjegyzete.
5. HORVÁTH R.: A statisztika szó első magyarországi előfordulása és a statisztikai tudomány magyarországi kezdetei, Statisztikai Szemle, 1946. 10-12. sz. 140. p.
6. LUEDER, "Einleitung in die Staats-Kunde, Leipzig, 1792, - továbbá GATTERER: Ideal einer allgemeinen Weltstatistik, Göttingen, 1773.
7. MÁRKY, id. m., 87. p.
8. SCHWARTNER, id. m., 2. kiad., 40. p.
9. Uo., 42. és köv. p.
10. Uo., 1. kiad., ua. címmel, Ofen, 1798., 4. p.
11. Uo., 2. kiad., I. köt., 4. és köv. p.
12. Uo., 3. p., - hivatkozással MILLER, J. F.: Praecognita Statistica, etc., Viennae, 1792., - melyet egyébként FÖLDES is még tévesen statisztikai munkának tartott. Lásd erre vonatkozólag HORVÁTH R.: A statisztika szó, stb., id. h. 138. p. és 41. lábjegyzet.
13. Uo., 28. és köv. p.
14. Uo., 2. kiad. 3. és köv. p.
15. Uo., 38. p., - ahol MEUSEL, : Literatur der Statistik, 2. kiad., I. köt., Leipzig, 1806. és II. köt, uo. 1807. c. művét adja meg forrásul.
16. Uo., 42. p.
17. Uo., 1. kiad., 27. és köv. p., - továbbá 2. kiad. 43. és köv. p.
18. HORVÁTH M.: Historia Hungaria Politica, Viennae, 1786., - s a hozzátartozó kiegészítés: Statisticae Regni Hungariae Supplementa, Posonii, 1790.
19. SCHWARTNER, 1. kiad., VII. és köv. p.
20. HORVÁTH M. id. m., Praefatio, VIII. és köv. p.
21. SCHWARTNER, 2. kiad., I. köt. 47. p.
22. LÁNG, id. m., 69. p.
23. HORVÁTH R.: A politikai aritmetika magyarországi problémái, Statisztikai Szemle, 1959, 5. sz. 612. és köv. p.
24. SCHWARTNER, id. m., 2. kiad., I. köt. 108. és köv. és kül. 116. és köv. p.
25. Uo., 163. és köv. p.
26. Uo., 212. p.
27. HORVÁTH R.: A statisztika szó, stb., id. h. 140. p.

IV. fejezet

A LEIRÓ ISKOLA EGYÉB KÉPVISELŐI SCHWARTNER KORÁBÓL

A magyar vonatkozású leiró statisztikai művek között meg kell még a SCHWARTNER korából származó és általa is említett munkák közül ebben a vonatkozásban időrendben elsőnek emlitenünk NOVOTNY Pater Bécsbenkiadott ugyszintén 1798-ból származó latinnyelvű munkáját "Sciagraphia seu Compendiaria Hungariae" címmel. Ennek alcíme még jellegzetesebb módon "Notitia historico-politica", - ami a BÉL-féle felfogásra utal. Ez a mű azonban az előszó dátuma szerint szintén valamivel korábbi keletű, a kézirat lezárásának ideje ugyanis 1796.

NOVOTNY szintén történeti leirással kezdi Magyarország leírását, majd az alapvető földrajzi adatokat KAUZ geográfúja alapján adja meg 1784-ből. Szavakkal írja le még az ország lakosait, főbb termékeit és művelési ágait, de utána kifejezetten statisztikai adatokkal adja meg Magyarország felosztását megyék, helységek, lakosok és porták szerint, összevetve az 1787-es tíz adókerület népességi létszámával. Kitér ez az összesítés külön a szabad királyi városok részletezésére is és az egyházkerületeket is számszerűleg ismerteti anélkül, hogy róluk összesítést adna. Foglalkozik továbbá a politikai felosztással, e részben főleg a nemzetiségeket írva le, ugyszintén adatok nélkül, majd a fenti adatok alapján összesíti a népesség számát családonként, illetve adókerületi és területi megosztás szerint, összesen 7 millióban adva meg Magyarország népességét. Néhány adatot közöl arra vonatkozólag, hogy hány fő él szerinte e határon kívül, vagy hogy mennyi a hazai népességből az extráneus, hogy ezen belül ebből mennyi az osztrák és egyéb idegen. A lakott helyek számát DE LUCA osztrák statisztikus 1786-os adatai

alapján adja meg, 17 025 települést és 1 552 357 házat tüntetve fel. A főhangsúlyt a felekezeti megoszlás ismertetésére helyezi és az alábbi adatokban adja meg:^{1/}

római katolikus	4 135 952
református	1 500 000
evangélikus	400 000
görög keleti	1 800 000
zsidó	75 000

Ez összesen 8 311 000 főt ad, NOVOTNY azonban soha nem végzi el az összesítéseket. Foglalkozik a nemesség, polgárság szerinti társadalmi tagozódással is, de csak futólag és számszerű adatok nélkül, majd az államforma, az alkotmány és államigazgatás leírásával folytatja Magyarország leírását a leíró hagyományoknak megfelelően.

Második kötetében^{2/} NOVOTNY ismét részletesebben visszatér a vallási viszonyokra, elsősorban a katolikus egyházra, egyházmegyénként sorra véve a katolikus egyház akkori állapotának leírását. Lényegesen sommásabb az egyéb felekezetek leírása, valamint az egyházi oktatással összefüggő műveltségi viszonyoké, melyet a gazdasági viszonyok leírásával folytat. Ez a rész szintén állati, növényi és ásványi termékek szerint csoportosítva írja le Magyarország termékeit, többnyire ismét csak szavakkal. Az ország kereskedelmi mérlegét azonban Ausztria és az örökös tartományok szerinti tagolásban számszerűleg is megadja és feltünteteti kivitelünket és behozatalunkat nemcsak a többi ország szerint áruban, hanem forint értékben is kifejezve. A kivitel értékét 16,7 millió forintban, a behozatalét 10,4-ben, a kiviteli többletet pedig 6,3 millió forintban adja meg. Ezután a pénzrendszert ismerteti, majd a hadügyet, ezredek szerint sorolva fel a magyar katonaságot, a határőrvidéken pedig kerületek szerint. Végül a pénzügyi igazgatással foglalkozik. Kimutatása szerint 1764-1765-ös állapot szerint kereken 5 662 adózó porta volt az országban a rektifikációkkal, azaz a helyesbítésekkel számítva, 9 kerületben, amelyek átlagosan 688,50 forint bevételt adtak. Az ország összes jövedelmét a hadiadó után NOVOTNY 3,9 - 4,7 millió forintra teszi, a kameralis és koronajövedelmeket pedig 11 millió forintra.^{3/}

Hasonló szerkezetben, de lényegesen rövidebben dolgozta fel a morvaországi származású, de sok évig Magyarországon élő piarista atya Horvát-Szlavón- és Dalmátországok statisztikáját is, melyet a fenti mű függelékeként adott

közre szintén Bécsben 1800-ban.^{4/} Végeredményben NOVOTNY statisztikai műveltsége minimálisnak mondható, munkásságában nem volt másról szó, mint az adatok lelkiismeretes összegyűjtéséről és különösebb elméleti koncepció nélküli egymáshoz illesztéséről. Ez a módszer jellemzi HORVÁTH Mihály jezsuita atya, később plebános és kanonok, majd budai és pesti egyetemi tanár munkásságát is, aki a teológiai fakultáson működött.

Említettük a korábbiakban, hogy HORVÁTH Mihály azonban fokozatosan mégiscsak közeledett a statisztikai tudomány akkori problematikájának megismeréséhez, tanulmányozta kora szakirodalmát, nemcsak a magyar, de a külföldi szakirodalmat is. Erre világosan utalnak olyan külföldi szerzőkre való hivatkozások, mint BÜSCHING, TAUBE, DE LUCA, FÁBRY, avagy PILLER, TOWNSON, BORN és NICOLAI nevei, illetve ez utóbbi említettek földrajzi jellegű munkái, avagy térképei.^{5/} HORVÁTH mint egyetemi tanár arra törekedett, hogy a magyarországi statisztikai tudomány egyetemi szintű képviselőjévé képezze át magát és megírja azt a speciális magyarországi statisztikát, amely egyetemi tankönyvül is alkalmas a jogi kari hallgatók számára. Erre a szándékára utal az 1794-1795-ös tartalmilag sikerületlen magyarországi statisztikája második kötetéhez fűzött ovidiusi mottó is: "Prolem sine matrem creabam".^{6/} A korábbiakban már hivatkoztunk erre a munkájára a nagyratörő szerzőnek, - amely még az említett hazai és külföldi statisztikai irodalom áttanulmányozása előtti korszakból származik -, valamint SCHWARTNER erre vonatkozó kritikájára is. Helyesen szögezte le, hogy tartalmát tekintve nem tekinthető statisztikai műnek, még attól eltekintve sem, hogy nem tartalmaz egyetlen statisztikai adatot. A mű tartalmának áttekintése valóban arról tanuskodik, hogy Magyarország földrajzi leírása és politikai beosztása mellett főleg közjogi kérdésekről értekezett a szerző és az ország lakosainak és terményeinek a földrajzi részben található leírása kizárólag szavakkal történt és olyan vázlatosan, amely szinte semmitmondó.

HORVÁTH 1802-es, már tartalmában is statisztikai jellegű művére viszont SCHWARTNER művének első kiadása letagadhatatlanul döntő hatást gyakorolt, mégis azzal a különbséggel, hogy a tudományos vonatkozások átértésében HORVÁTH közel sem jutott annyira, mint SCHWARTNER. Ezt világosan mutatja pl. az is, hogy e műben a statisztikát, mint "az állam szisztémáját" definiálja, illetve hogy a konfuzió még nagyobb legyen, mint "az államtudományok szisztémáját, vagy doktrínáját".^{7/} Ezzel az elavult definícióval nem fér össze az a tartalom sem, amelyet HORVÁTH Mihály SCHWARTNER hatására művében össze-

gyűjt, noha a szerző ezt nyilvánvalóan észre sem vette. A statisztika forrásaira vonatkozó álláspontja is hasonlóan zavaros vonásokat mutat, minthogy a statisztika tulajdonképpeni forrásainak az ország alkotmányára, illetve államigazgatására vonatkozó jogi forrásokat tekinti (fontes) és csupán kiegészítő jellegű forrásoknak (subsidia) fogadja el éppen azokat, amelyeket SCHWARTNER joggal definiált a statisztikai tudomány fő forrásaiként.^{8/} Az állam alaperőinek leírása HORVÁTH-nál a schlözeri beosztás alapján haladva hűven követi SCHWARTNER gondolatmenetét és annak a II. JÓZSEF-féle népszámlálásból merített adatait, noha az alaperő kifejezést HORVÁTH nem használja, hanem a népességről és az un. "életfenntartáshoz szükséges dolgokról" beszél. Végző eredményben HORVÁTH Mihály művének I. kötete olyan hűven követi SCHWARTNER munkáját a statisztikai tudományra vonatkozó gondolatkör és lábjegyzetek nélkül, hogy az olvasóban önkéntelenül a plágium gondolata is felmerül. Még valamivel önállóbb jellegű a munka II. kötete, mely az ország alkotmányáról és igazgatásáról szól, bár a fő gondolatmenet kétségkívül itt is azonos SCHWARTNER-ével. Érdekes megemlíteni ebben a vonatkozásban, hogy HORVÁTH Mihály későbbi munkái kísérletet tettek előbb a kereskedelem, majd a közgazdaságtan elméletének összefoglalására is, anélkül azonban, hogy ezek a törekvések maradandó nyomokat hagytak volna a kor tudományos és közgazdasági gondolkodásában, vagy egyáltalán bármilyen feltűnést is keltettek volna.^{9/} Nyugodtan elmondhatjuk, hogy HORVÁTH Mihály inkább csak a népszerű jellegű tudományos irodalom művelője volt, akinek működése kétségtelenül ártott SCHWARTNER hírnevének és akinek munkái érdemben nem járultak hozzá a magyar statisztikai irodalom továbbfejlődéséhez sem.

A harmadik ebbe a korszakba eső mű szerzője DEMIÁN János András pozsonyi származású császári-királyi gyalogos tiszt, aki hivatalból működött közre a katonai határőrvidék statisztikai adatainak begyűjtésében, így első kézből igen jelentős adatanyaggal rendelkezett. DEMIÁN nyílt szellemű emberként gyorsan észrevette, hogy nagy szükséglet mutatkozik statisztikai jellegű munkákban s már 1796-ban publikált egy leíró, 1797-ben pedig egy olyan összehasonlító jellegű munkát az ausztriai monarchiáról, amely annak un. állami erőit a fontosabb európai országok állami erőivel hasonlította össze. Az állami erők (Staatskräfte) címén az ország fekvését, nagyságát, lakosságát, gazdasági erejét, kormányzását, pénzügyi, teljesítőképességét és katonai erejét vette figyelembe DEMIÁN ez utóbbi munka bevezetése szerint.^{10/} Ebben az első művében még a katonai

szempontok domináltak, erre utal, hogy DEMIÁN itt még sokat foglalkozott a hadsereg problémáival, és külön kitért a szövetségek problémáira is. E művet különben is kísérletnek szánta, ahol a kisebb keretben, többnyire szavakkal írta még le az állami erőkre vonatkozó tudnivalókat, de az állónépeséget már számokkal, mindenütt utalva a népsűrűsége is. Kiragadott adatokat is közölt az egyes terményekről és a birodalmi keretben megadta a Magyarországra vonatkozó adatokat is. A főcél azonban az ausztriai birodalom nagyságának, lakosságszámának, gazdasági erejének és hadserege nagyságának kimutatása volt, melyet kiegészített még az állami bevételek kimutatásával is, ez utóbbit különböző külföldi szerzőkre való hivatkozással, melyek közül végül is SCHLÖZER adatait fogadta el.^{11/}

Ilyen előzmények után került sor e vázlat alapján egy ambiciózusabb, részletesebb mű kiadására, amely az ausztriai monarchiát a legújabb statisztikai vonatkozásban kívánta bemutatni. E nagyobb mű előszava^{12/} utalt arra, hogy a francia háborúk és az időközben lefolyt közgazdasági fejlődés alapvetően megváltoztatta a korábbi életviszonyokat, ami mutatja, hogy DEMIÁN igen éles szemmel ismerte fel a kapitalista fejlődés által létrehozott nagy változásokat. Mint kiemeli, korábban luxusjóságoknak tekinthető árukkal lett a népesség elárasztva a hivatkozott időszakban és ennek következtében a nemzeti vagyoniosság ugrásszerűen megnőtt, ezért most már nemcsak az államférfiak, katonák és tanulmányzó ifjak, hanem az üzletemberek és a hazafiak számára is egyformán fontos e változások ismerete.^{13/}

E mű első kötete Cseh- és Morvaországot, valamint Osztrák-Sziléziát tárgyalja az első vázlatban adott rendszernek megfelelően, a II. kötetben pedig Kelet-Galiciát és Erdélyt. Tulajdonképpen e mű folytatása a Magyarország és a közjogilag hozzá tartozó részek leírását nyújtó 1805-1806-ban megjelent újabb két kötet, amelyre SCHWARTNER is hivatkozott.^{14/}

Ez utóbbiban DEMIÁN megtartotta a sajátmaga által kidolgozott rendszert, de SCHWARTNER művének I. kiadása az ő munkájára is igen mély benyomást gyakorolt, főleg a szorosabb értelemben vett Magyarország leírásánál, amelyre nézve DEMIÁN nem rendelkezett egyéb, katonai jellegű forrásokkal. E mű előszavában a szerző megemlíti, hogy SCHWARTNER műve Magyarország állami nevezetességeit mintaszerűen tárgyalta ugyan, de az elmúlt 10 év alatt Magyarországon is lényeges változások zajlottak le és így saját munkájának közreadását indokoltnak tartja, annál is inkább, mert a Magyarországhoz csatolt

közjogi részek leírása SCHWARTNER művéből hiányzik és ebben a részben saját műve jelentős hiányt is pótol.^{15/} Valójában Magyarország statisztikai leírásában nem sok újat hoz és mind színvonalában, mind részletességében elmarad SCHWARTNER műve mögött, - noha kétségtelenül felette áll mind NOVOTNY, mind HORVÁTH Mihály munkájának. Ujdonságként hat DEMIÁN művének ebben a részében az, hogy a szerző, mint szakértő katonatiszt értékes fejezetet szentel a Magyarországra vonatkozó térképeknek, amelyben a 16. századtól kezdve egészen a KARACS-féle 1802-es térképig bezárólag részletesen tárgyalja a leíró statisztikának e fontos forrásait és segédeszközeit. A népességre vonatkozó résznél azonban pl. azt a téves álláspontot képviseli az ausztriai birodalom többi részeire vonatkozó, s általa helyesnek vélt statisztikai adatok alapján, hogy Magyarország népességi fejlődése stagnál, vagyis mintha a II. JÓZSEF-féle népszámlálás három egymásutáni évre vonatkozó álló népességi adatának egyeznie kellene. A mutatkozó különbözetet tehát szerinte kizárólag a rektifikáció és bevándorlások idézhették csak elő, vagyis az adatokban mutatkozó népességi növekedés "wider alle bisherigen Erfahrungen ist". Megemlíti, hogy a népmozgalomra vonatkozó egyházi listák ismerete is szükséges volna ennek a kérdésnek az eldöntéséhez, de Magyarországon sajnos ilyenek nem állnak rendelkezésre, illetve a SCHWARTNER által összegyűjtött anyag túl gyér ahhoz, hogy annak alapján végleges véleményt lehetne a kérdésről formálni. E téves gondolatmenet alapján DEMIÁN Magyarország lakosságát túl alacsonyan állapította meg.^{16/} A települések kimutatásánál törekedett bizonyos primitív táblázatok kialakítására, amelyek emlékeztetnek már arra a módszerre, amelyet később NAGY Lajos ügyvéd fejlesztett ki.

Termelési adatai is s általában sokkal gyérebbek a SCHWARTNER-féle adatokénál. Ezeknél még kifejezetten a fiziokrata elképzelések talaján áll DEMIÁN, a mezőgazdaságot tartva gazdasági alapsztálynak, illetve ahogy ő a franciából lefordítja: "produzierende Klasse"-nak. Az ipari és a kereskedelmi osztályt azonban már nem tartja "steril" osztálynak, hanem "fabrizierende Klasse" néven említi. A gazdasági leírás ugyancsak a növényi, állati és ásványi termékek szerinti tagolásban halad, a kézműipar leírásánál részletesen felsorolva az 1792-es pesti és az 1795-ös debreceni kézműipari felvétel adatait, - amelyekre mind SKERLECZ, mind BERZEVICZY is hivatkoztak. A belkereskedelem kérdését igen sommásan azzal intézi el, hogy ez az évente megtartott 1 640 vásáron bonyolódik le. Fejlesztési lehetőségeivel kapcsolatban utal az 1802-es országgyűléshez benyújtott kereskedelmi deputációs felterjesztésre. A külkereskedelmet illetően a kereskedel-

mi mérlegre vonatkozó töredékes adatokat közöl, s végül a pénz-, és utrendszer és a szellemi kultúra tárgyalásával zárja le Magyarország statisztikai leírását. Ez utóbbi keretében tér ki az egyházak és vallási megoszlás, valamint a közoktatás kérdéseire is, külön is foglalkozva a gazdasági iskolákkal, mint az oktatás új ágával.

Az I. kötetbe foglalja bele DEMIÁN Szlavónia leírását is, amelyre nézve a népességet szintén a II. JÓZSEF-féle népszámlálás alapján oldja meg, a hozzá tartozó katonai határőrvidék adatait pedig LICHTENSTERN osztrák statisztikus 1799-es adatai alapján. Külön kiemeli, hogy népmozgalmi adatokkal sajnos egyáltalán nem rendelkezik. Új azonban már Szlavónia leírásában a határőrvidék termelési adatainak leírása, amelynél táblázatos formában az egyes fontosabb termények szerint megadja a vonatkozó katonai összeírások részletes eredményét. Nagy érdeklődésre tarthat számot az a táblázat is, amely ennek az országrésznek Törökországgal fennálló kereskedelmi mérlegét szintén adatszerűen mutatja ki.^{17/}

A II. kötet Horvátország, a hozzá tartozó katonai határőrvidék és a tengerparti részek leírását adja, ez utóbbiakra nézve ugyancsak teljes részletességgel a katonai felmérés adatai alapján, táblázatosan. Ez a katonai felmérés kiterjedt nemcsak a termelésre, hanem az iparosok és a manufaktúrák felmérésére is, sőt a török külkereskedelemre, valamint Fiume és Buccari kikötők forgalmára is. A szlavóniai és horvátországi, de különösen a katonai határőrvidéki statisztikai leírás kétségtelenül DEMIÁN munkájának a legértékesebb és statisztikai anyagát tekintve is leggazdagabb része, amely valóban hézagpótló jellegű. A II. kötet további részei a magyar birodalom "állami viszonyai" címszóval az alkotmány, a közigazgatás és a katonai viszonyok leírását tartalmazzák, melyben szintén találhatóak igen jól összeállított statisztikai adatok, - így pl. pénzügyi igazgatás c. részben az adózás állapotát feltűntető leírás tartalmazza az 1802. évi országgyűlésen elfogadott új rektifikációs sémát is.^{18/} A hadsereg létszámát szintén 64 000 főben adja meg DEMIÁN - mint a további források, - de kísérletet tesz a nemesi felkelés alapján kiállított katonaság létszámának megállapítására is.

A Magyarországra vonatkozó leíró statisztikai irodalom SCHWARTNER korába eső eme fellendülése imponálóan mutatja azt a nagy érdeklődést, amelyet az új tudománynak, a statisztikának magyarországi végleges meggyökerezése és elterjedése kiváltott. A társadalom legkülönbözőbb rétegeiből való szerzők egyházi, katonai, tudományos szükségletek nyomására megpróbálkoztak a nagy feladat meg-

oldásával, amelyben kétségtelenül SCHWARTNER alkotta a legnagyobbat. Így érthető, ha e szerzők munkássága többé-kevésbé SCHWARTNER művének hatását tükrözi, sőt az sem meglepő, hogy a szentszövetségi rendszer által meghonosított ezt követő szellemi elszigeteltségben az önálló statisztikai munkálkodásra még e szóbanforgó korszaknál is kevesebb lehetőség kínálkozott és így SCHWARTNER hatása ez időben egyre inkább növekedett.

Tekintettel továbbá arra, hogy NOVOTNY és HORVÁTH munkái latin nyelven jelentek meg, DEMIÁN-é és SCHWARTNER-é pedig németül, a Magyarország leírását nyújtó statisztikai művek között erős hiány mutatkozott egy ilyen jellegű magyarnyelvű statisztikai munkában. Ezt a hiányt az sem pótolta, hogy a leíró irány SCHWARTNER korában működő képviselői nemcsak a német, hanem a francia nyelv segítségével is megpróbálták e speciális statisztikai leírásokon keresztül az európai statisztikai tudomány nagy áramlatába bekapcsolódni. Ezek az erőfeszítések vezettek előbb DEMIÁN, majd SCHWARTNER művének francia-nyelvű kivonatban való közzétételére 1809-ben, illetve 1813-ban.^{19/} Az igény azonban ezt követően is változatlanul fennállott egy magyar nyelvű statisztikai elméleti mű és egy magyar nyelvű magyarországi statisztika kiadására, - ezek az erőfeszítések vezettek előbb ERCSEY, majd MAGDA Pál műveinek kiadásához a 19. sz. második évtizedében.

JEGYZETEK

1. NOVOTNY, P. H. : *Sciagraphia seu Compendiaria Hungariae veteris et recentioris, Notitia Historico-Politica, in qua Status Regni, phisicus, historicus, politicus, ecclesiasticus, litteratus, commerciorum, rei militaris, nec non administrationis aerarii ex probatis patriae, aliisque auctorum neonumentis succintae privata opera exponitur ac eruditorum iudicio susternitur, Viennae, 1798., 102. és köv. p.*
2. Uo., Pars II.
3. Uo., 359. és köv. p., - továbbá 402. és köv. p.
4. NOVOTNY: *Supplementum ad sciagraphiam seu Hungariae veteris et recentioris notitiam fasciculus, I., Illyricum seu Dalmatiae et Croatiae et Slavoniae descriptionem historico-politicam in compendium redactam continens, Viennae, 1800.- továbbá SZINNYEI, id. m., IX. köt., Budapest, 1903., 1130. p.*

5. HORVÁTH M. , 1802-es id.m., 5. és köv. p.
6. Ua. : Statistica Regni Hungariae, Pars II. , Posonii, 1795. , címlap
7. Ua. , a 5. alatt id. m. , 2 . p.
8. SCHWARTNER: id. m. 1. kiad. , 17. p. , - illetve id. 2. kiad. , I. köt. , 11. p.
9. HORVÁTH M. : Notitiae commercialis rei preliminares, Posonii, 1806. és ua. : Specimen Öconomiae Politicae, Budae, 1806. , - vö. SZINNYEI, id. m. , IV. köt. , Budapest, 1896. , 1273. és köv. p.
10. DEMIÁN J. A. : Statistische Gemälde der österreichischen Monarchie, Wien, 1796. - és ua. : Versuch über die Staatskräfte der österreichischen Monarchie in Beziehung auf Europa und Germanien, Wien, 1797. , Vorrede, I. és köv. p.
11. Uo. , 119. p. - BÜSCHING adataival összehasonlítva.
12. DEMIÁN: Darstellung der österreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen, I-II. köt. , h. n. , 1804.
13. Uo. Vorrede, VII. és köv. p.
14. DEMIÁN: Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und der dazu gehörigen Länder, Wien, I-II. köt. , 1805-1806.
15. Uo. Vorrede, IV. p.
16. Uo. , 70. és köv. p. , ahol végülis 6 621 000-re teszi Magyarországnak lakosainak számát.
17. Uo. , 441. és köv. p. , - illetve 530. és köv. p.
18. Uo. , II. köt. , 307. és köv. p. "Staatsverhältnisse des Ungarischen Reiches" címmel, a rektifikációs séma a 439. és köv. p.
19. DEMIÁN: Tableau géographique et politique du royaume de Hongrie, de l'Esclavonie, de Croatie et de la grande principauté de Transylvanie, traduit par ROTH et RAMOND, Paris, 1809. , - tkp. a 14. alatti két kötet kivonata, - vö. SZINNYEI, id. m. , II. köt. , Budapest, 1893. , 773. és köv. p. - továbbá SCHWARTNER: Statistique du Royaume de Hongrie, traduite de l'allemand sur la seconde édition de Bude, 1809, par M. , WACKEN, Francfort s.M., 1813.

V. fejezet

A LEIRÓ ISKOLA MEGUJÍTÁSÁRA TETT KISÉRLETEK SCHWARTNER UTÁN AZ 1830-AS ÉVEKIG

A magyar leiró statisztikusok munkái közül SCHWARTNER munkájának hatása magyar nyelven elsőnek ERCSEY Dániel debreceni kollégiumi professzor munkásságában tükröződött, aki 1813-1814-ben "Statisztika" címmel adta közre tankönyvét, amelyben a statisztika elméletének és Magyarország statisztikájának kifejtésére e műfajban elsőnek magyar nyelven tesz kísérletet.

Ez a mű azonban - ahogyan korábban már utaltunk rá^{1/} - tulnyomó részében tulajdonképpen SCHWARTNER művének kompilációja és népszerűsítése szerzője kifejezett szándéka szerint is. E munka igazi értéke inkább abban keresendő, hogy ERCSEY az un. közönséges vagy általános statisztikai részben összefoglalta a német politico-kamerális tudományoknak a közgazdaságtanra és adózás elméletére vonatkozó legújabb tanításait, melyekben már az angol klasszikus közgazdaságtan elméleti vívmányai is némileg képviselve voltak. ERCSEY ugyan műve statisztikai jellegének megőrzése érdekében ragaszkodott a SCHLÖZNER-féle anyagbeosztáshoz a második speciális részben, tehát elsőnek az ország termelőerőit, azaz népességét és gazdasági erőforrásait, majd másodiknak az állam polgári rendjét, azaz alkotmányát, s harmadiknak államigazgatását tárgyalja. Gazdaságstatisztikai szempontból figyelmet érdemel a népgazdaság harmonikus arányainak biztosítására vonatkozó követelése, melyet évi tabellák alapján QUESNAY gazdasági táblázata analógiájára kíván vizsgálni. Ugyiszintén igen részletes módon tárgyalja a jövedelmi, fogyasztási és kereskedelmi adóztatás rendszerét, kifejezett hivatkozással SMITH Ádám németre fordított főművének második részére.^{2/}

Ami az adatszerű részt illeti, általában ERCSEY művében nem találkozunk más adatokkal, mint amelyekre SCHWARTNER is hivatkozik. ERCSEY részben támaszkodott közgazdasági vonatkozásban SKERLE CZ és BERZEVICZY munkásságára is, sajátos vonása azonban munkásságának az, hogy tulmegy a szigoru statisztikai fejtegetéseken és a közgazdaságtan elmélete felé tágitja a leiró statisztikai tudományt. Ezt a törekvését még jobban aláhuzza az a tény, hogy az adatszerű részben egyáltalán nem törekszik uj adatok kimunkálására és meglegedett SCHWARTNER adatainak sommás kompilálásával.^{3/} ERCSEY hatása mégis anynyiban nagy volt az akkori magyar statisztikai irodalomra, hogy munkáját magyar nyelven írta meg, ellentétben SCHWARTNER-rel, és ezáltal műve különösen a színmagyar alföldi területrészekben igen széles elterjedésre talált és ezért sokáig egyáltalán az első magyarnyelvű statisztikai műnek is tartották tévesen. A szerző hirnevét e mű oly mértékben elterjedtté tette az országban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása után ERCSEY-t is beválasztották a statisztikus akadémikusok közé. ERCSEY műve azonban kétségekivül haladást jelentett a főiskolai oktatásban azáltal, hogy a debreceni kollégium főiskolai hallgatói részére magyar nyelven olyan statisztika tankönyvet bocsátott rendelkezésre, amely nemcsak a legfontosabb hazai statisztikai ismereteket, hanem a közgazdasági ismereteket is már az un. politico-kamerális tudományoknál egy fokkal magasabb szinten, - a klasszikus közgazdasági gondolkodással gazdagitva nyujtotta. Azt azonban, hogy ERCSEY műve leiró statisztikai vonatkozásban mégis messze SCHWARTNER műve alatt maradt és statisztikai jellege sem volt annyira kifejezett és így ezáltal az e téren megnyilatkozó országos igényeket sem volt képes kielégíteni, éppen MAGDA Pál leiró statisztikai jellegű munkájának nagy országos visszhangja és sikere tanusítja, - amely utóbbinak megjelenése alig pár évvel követte ERCSEY munkáját.

MAGDA Pál "Magyarországnak és a határórzó katonaság vidékének legujabb statisztikai és geographiai leirása" c. műve 1819-ben jelent meg Pesten, magyar nyelven és még SCHWARTNER művénel is nagyobb hatást gyakorolt korára. Kétségtelen, hogy MAGDA részben SCHWARTNER, de még inkább BÉL Mátyás hatása alatt írta meg munkáját. Pontosabban fogalmazva, a koncepció talán SCHWARTNER-től, a tudományos kivitelezés módja inkább a BÉL-féle iránytól eredt. A legkevesebb hatással MAGDÁ-ra - úgy tünik - a németországi jénai egyetemi történelemtudományi vonatkozású tanulmányai gyakorolták, mivel ezek a tanulmányok nem ismertették meg a leiró statisztika legfejlettebb, schlózeri változatával.^{4/}

BÉL hatása elsősorban abban mutatkozik, hogy MAGDA nagyobb teret enged a földrajzi vonatkozásoknak a statisztikaiak rovására, amit még azzal is ki-domborít, hogy szellemi elődjeként BÉL munkájára, valamint BREDECZKY hely-történeti munkájára,^{5/} nem pedig SCHWARTNER művére hivatkozik. Művének alapkiességése azonban mégcsak nem is földrajzi és statisztikai, hanem kifejezet-ten politikai vonatkozása, - a magyar nemzet erőviszonyait és a nemzeti önisme-retet kívánja a valósághoz hűen, de egyben önbizalom-fokozó hatással kifejtteni, erőteljes stílussal ítélve el a feudalizmus termelőerőket gátló intézményeit és az osztrák gyarmati kizsákmányolást. A cél a forradalmi polgári átalakulás és a nem-zeti önállóság - kifejezetten plebejus hangnemben kifejtve - továbbá a magyar nyelv és a magyar alkotmány olyan kifejtése, hogy az alkalmas legyen a nemzetisé-gek átfogására is. Mindez egy olyan programnak felel meg, mely az egész akkori magyar reformnemzedék maximális követeléseit felfedte. Mint másutt kifejtet-tük,^{6/} főleg ebben gyökeresik MAGDA művének hatása korára és így érthető meg, hogy a politikai célokkal szemben a tudományos igények is háttérbe szorultak, minthogy magát politikai írónak vallotta elsősorban és csak másodsorban statisztikusnak.

MAGDA művét statisztikailag elemezve az első kínálkozó megállapítás az, hogy Magyarország statisztikai leírásának forrásait értékelve, messze elma-radt SCHWARTNER teljesítményei mögött. Megelégedett ugyanis az 1805-ös ösz-szeírás és LIPSZKY, valamint LICHTENSTERN térképeinek alapulvételével, to-vábbá az adatok olyan sommás felsorolásával, amelyek a politikai mondanivaló lényegét még éppen nem szorították háttérbe.^{7/} MAGDA tudatosan szelektálta te-hát az adatokat a fentieknek megfelelő szempontból és nem törekedett arra, hogy önállóan egészítse ki az adatok hézagait, hanem kizárólag publikált adatokat hasz-nált fel munkájában. Műve beosztása megfelel a SCHLÖZER-féle beosztásnak, amelyet SCHWARTNER és ERCSEY egyaránt követtek, de ebből is bizonyos kon-cessziókat tett a földrajzi koncepció irányában, különválasztotta ugyanis az ország terményeinek leírását "Magyarország természeti állapota" címszó alatt és ugyan-akkor összevonta az ország alkotmányának és közigazgatásának leírását egyetlen részbe, "Magyarország polgári állapota" címmel.^{8/} MAGDA itt helyesen ismerte fel, hogy ez az utóbbi két terület, amelynek az államleíró statisztikai irány kez-detben túlzott fontosságot tulajdonított, sovány statisztikai lehetőségeket rejt ma-gában - mint aminő pl. az ekkor még fejletlen államigazgatási statisztika és igaz-ságügyi statisztika stb. - és hogy inkább jogi, semmint statisztikai jellegű maté-riát takar.

MAGDÁ-ra kétségtelenül hatott BERZEVICZY munkássága is, általában azonban mégsem BERZEVICZY-re, hanem olyan külföldi munkákra hivatkozott, amelyek - úgy gondolta - nagyobb tekintélyek. Csak így tudta élesen aláhuzni azt, hogy Magyarország gazdaságának nagy termelőképesége ellenére gyakori még az éhínség ez időben Magyarországon. Az ország lakosságát saját korára nézve az 1805-ös összeírás alapján 8 milliós létszámban adta meg s nagy egyhangúsággal ismételte a SCHWARTNER-nél már kidolgozott s a papságra, katonaságra és nemességre vonatkozó adatokat. Csupán annyi igazítást vett ezeken, hogy az 1809-es bécsi békében elcsatolt Zágráb vármegyére eső mintegy 177 000 főt az össznépességből leszámította.^{9/} A népsűrűséget a kisebb terület alapján mérföldenként 1 752 főben adja meg, a nemesek és nem nemesek arányát pedig 1:21 arányban számította ki. Népsűrűségünket nemcsak Ausztriával és Hollandiával, hanem ugyanakkor Poroszországgal is szembeállítja a nemzeti öntudat emelése céljából. A népességszám emelését elvileg szükségesnek tartja, meglehetősen kevert merkantilista, kameralista és klasszikus közgazdaságtani megfontolások alapján, de ezt kellő közgazdasági gondolatmenetek és megfelelő demográfiai adatok hiányában a minőségi szempontok felé élezi ki, közelítve ezzel SZÉCHÉNYI felfogásához.^{10/} A falu-város arány, valamint a termelő-fogyasztó arányra vonatkozó megállapításai ugyszintén semmivel sem mennek túl az elődeinél található fogalmazásoknál. Egy-két töredékesebb népességi adatot leszámítva, MAGDA tehát semmivel sem ment túl a leíró statisztika vonatkozásában elődeinek munkáján, sőt tulajdonképpen azok mögött elmaradt.

Egy másik, a mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos népszerű közgazdasági munkája lényegileg szintén az ez időben kialakult és ismert közgazdasági gondolatkörben mozog.^{11/} Politikai mondanivalója azonban lényegesen gyengébb, szakmai mondanivalója pedig sokkal ismertebb a statisztikai műben kifejtetteknél, s ezért közel sem gyakorolt akkora hatást korára, mint elsőnek elemzett statisztikai jellegű munkája. Ez részben annak is tulajdonítható, hogy a mezőgazdaságról szóló mű 1833-ban jelent meg, vagyis 15 évvel még később, mint MAGDA statisztikai műve. A mezőgazdasági feudális akadályok felszámolásának TESSEDIK és BERZEVICZY által meghirdetett programja még ugyan változatlanul időszzerű volt és ugyanez áll a technika kifejlesztésre is a mezőgazdaságban, de MAGDA nem tudta ezt a kérdést a magyar mezőgazdaság adatszzerű statisztikai leírásával kapcsolatba hozni.

A magyar leíró statisztikai irodalom a 19. sz. 20-as éveiben tartalomban már csak akkor tudott volna újat nyújtani, ha újabb hivatalos statisztikai jellegű összeírások feldolgozására került volna sor, amelyek egy magyar hivatalos statisztikai szolgálat kialakulásának hiányában újabb hivatalos jellegű statisztikai adatok közkinccsé tételén keresztül a nemzeti önmegismerés továbbfejlesztésére kínáltak lehetőséget. Ez a szükséglet és ez az igény szülte NAGY Lajos ügyvéd leíró statisztikai jellegű munkáját, mely 1828-1829-ben jelent meg latin nyelven két kötetben "Notitiae Politico-Geographico Statisticae incltyti Regni Hungariae Partiumque Eidem Adnexarum" címmel, szinte kizárólag adatok közlésére szorítkozva, a tudományos problematika teljes mellőzésével.

NAGY Lajos nemesi származású ügyvéd a magyar helytartótanács irat-tárának volt tisztviselője, akinek sem életéről, sem tanulmányairól nem sokat tudunk.^{12/} Műve előszavában, illetve ajánlásában csupán annyit árul el, hogy könyvének adatait a magyar helytartótanács által hivatalosan begyűjtött adatok alapján állította össze és ezzel az összeállításal, melynek I. kötete Magyarország, II. kötete pedig Horvát-Szlavón és Dalmátország, valamint a katonai határőrvidék és a tengerparti részek statisztikai leírását nyújtja,^{13/} igen messzemenően megközelítette a mai értelemben vett statisztikai évkönyvek által képviselt adattárak típusának a kialakítását. A mű elméleti fejtegetéseket egyáltalán nem tartalmaz, a műfajt is csak úgy jelöli, hogy az "Notitia politico-geographico statistica", - vagyis nemcsak tartalmában, de műfaji megjelölésében is visszakanyarodik azokhoz a BÉL Mátyás-i hagyományokhoz, melyet ez időben már senki sem folytat, de melytől elválasztja a szavakkal való leírás teljes mellőzése, valamint a számokra való kizárólagos támaszkodás.

NAGY igen világos stílusban, nagy szabotosságra törekedve, a Magyarországról szóló I. kötet 6 oldalas bevezetésében néhány mondatban összefoglalja a magyarság származását, körülírja Magyarország határait és területét, - ez utóbbit német mérőföldekben, - megjelöli röviden legfontosabb hegyeit és folyóit, tavait és erdeit és csupán néhány mondattal utal földjének gazdagságára, továbbá ásványi, növényi és állati termékekben, valamint forrásvizekben való változatosságára. E szöveges összefoglalás után, mely mindössze két és fél oldalra terjed, Magyarország Dunáninnen és Dunántul, illetve Tiszáninnen és Tiszántul részei szerint tagolva sorolja fel az idetartozó vármegyéket, majd megadja a vármegyék felsorolását latin betűrend szerint is. Ez utóbbi felosztás egyébként az, amelyet könyvében a részletes adatoknál is követ. Ezután felsorolja Magyarország szabad

királyi városait és bányavárosait, majd a 11. sz.-tól a 18. sz.-ig bezárólag századonként megadja Magyarország királyait az uralkodási év kezdetétől annak befejezéséig és az uralkodás időtartama szerint. Ezt a sort I. FERENC-cel zárja le azáltal a megjegyzéssel, hogy az uralkodó jelenleg 36-ik uralkodási évében van. Aulikus érzelmeinek úgy ad kifejezést, hogy egy "sokáig éljen a király" mondatot is beszúr ide. A mű előljáróban közli még az általa használt rövidítések jegyzékét, amelyek a házak számára, a lakosság vallási megoszlására és ez utóbbi összesített számára vonatkoznak, illetve jelzik az egyes helységeknel, hogy mely vallásfelekezeteknek van temploma, illetve imaháza a kimutatott helységben.^{14/}

A munka részletező része általában azzal a beosztással adja meg a leíró statisztikai adatokat, hogy rövid szöveges leírást ad az egyes vármegyékről, illetve azok legfontosabb városairól, majd megadja a megyék, illetve a városok nevét magyarul, németül és amennyiben szláv elnevezése is van, szlávul is feltünteti azt a latin mellett. Ezután felsorolja a megye határait, földrajzi fekvését, néhány mondattal utal történelmi kialakulására, főbb nevezetességeire, folyókra, hegyekre, és járási beosztására. A fontosabb városoknál - amelyeket külön is leír - a történelmi rész rendszerint valamivel bővebb és a megyéknél az említett adatokon kívül kitér rendszerint a városban található fontosabb középületek, elsősorban a templomok és iskolák leírására, valamint megadja mindazoknak a fontosabb kormányzati intézményeknek a felsorolását, amelyek a városban találhatóak mind országos, mind városi szinten.

A részletes adatokat NAGY meglehetősen primitív nyomdatechnikával táblázatszerűen közli, anélkül, hogy azokat vonalak közé szorítaná. A táblafejet minden lap jobb felső oldalán rövidítésekben megadja és amennyiben a szöveges ismertetés elfogy, az adatsorokat e felső táblafej megjelölései alá oszlopokba besorolva helyezi el. Ez a viszonylag egyszerű és áttekinthető módszer kitűnően beválí s a könyvet könnyen kezelhetővé teszi. Érdekes megemlíteni, hogy a vármegyéknél a táblafejek szerinti összesítést még nem adja meg, de a kiemelt városoknál már igen és ugyanebben a rendszerben sorolja fel a nem kiemelt városokat, falvakat és pusztákat is, - mégis azzal a különbséggel, hogy a nem részletezett városoknál egy maximum kétsoros jellemzést ad csupán és ezt rögtön az adatsor követi. A falvaknál és pusztáknál az adatközlés egyetlen sorból áll, mely a helység nevével kezdődik, - többnyire magyarul, de amennyiben nincs magyar neve, német vagy szláv nyelven szerepel. Amennyiben a magyaron kívül más neve is van, ezeket is mind megadja. Ezután a házak száma, a vallásfelekezetek sze-

rinti megoszlás és a lakosság összlétszáma szerepel még csupán a sorban. Amennyiben ezeken a településeken kívül másutt is él még lakosság, pl. kolostorokban, ezeket a pusztákra vonatkozó leírás után külön megemlíti. Ezután következik egy egyszólatos összefoglalás a városok számáról szabad királyi és nem szabad királyi városok szerint, a falvak és puszták számának összesítése, valamint a megye összlakosságának, létszámának közlése. Egy-egy megye leírását a megyei tisztviselők állás és szám szerinti felsorolása követi, a főispánt azonban gyakran név szerint is megjelölve. Egy-egy utolsó mondat utal végül a római katolikus egyház területi beosztására is. A mű végén országos összesítést is ad, melyet a fontosabb települések betűrendes indexe egészít ki.^{15/}

Összefoglalólag megállapítható, hogy NAGY Lajos műve, noha bizonyos retrográd vonásokat mutat fel, mégis összhatásában a haladás irányában terjesztette tovább a magyar leíró statisztika Magyarország minél hívebb, minél adatszerűbb megismertetésére törekvő és egyre inkább ebben az irányban kicsucosodó fő koncepcióját. Retrográd vonásnak kell az előbbi szempontokból ui. minősítenünk azt, hogy NAGY műve nem foglalkozik az ország termelőerőinek és népességének olyan sokoldalú leírásával, mint amelyet a leíró iskola az állami nevezetességek tana alapján kialakított, és egyre inkább a kifejezetten a statisztikai tudomány fő alkalmazási területéhez, a népességi, gazdasági és társadalmi élet statisztikai leírásához közelített. Ezek a részek igen szegényesek NAGY Lajos művében, és maga a földrajzi leírás is, - noha a BÉL Mátyás-féle tradíciót fenntartja, - annyira sovány, hogy annak inkorporálása ebből a szempontból nem is zavaró.^{16/}

Ugyanakkor a földrajzi tradíció átmentésének legfőbb vonala, a területi és települési földrajz, teljes statisztikai kiaknázásra kerül és helységnevtárszerű gyakorlati statisztikai kézikönyvvé bővül. Ezáltal NAGY kialakította egy olyan statisztikai jellegű és elsősorban közigazgatási célokat szolgáló államigazgatási adattár profilját, amelyet a modern polgári és statisztikai szolgálatok is átvettek, és melynek időnkénti összeállítását egyik fő feladatukként ismerték fel. Az államigazgatási használhatósága NAGY művének a szélesebb egyházi jellegű igazgatás területén is fennáll, éppen azon hiányossága által, amelyik ebből a szempontból annak pozitívumaként jelentkezett az egyházak felé, nevezetesen, hogy az ország lakosságának megoszlását kizárólag felekezetek szerinti megoszlásban tüntette fel. A településföldrajz és az államigazgatás szempontjainak egységesítése, a teljességre való törekvés, mind a lakosság, mind a települések számát és különféle

nyelvű elnevezését illetően, mind megannyi praktikus szempontot kielégítő statisztikai érdekesség volt, amely továbbvitte az előző század enciklopédikus és lexikális jellegű elképzeléseit - elsősorban KORABINSZKY-ét - és ezen a szűkebb területen tulajdonképpen meg is oldotta azt. Visszahuzó vonásának kell azt is ebből a szempontból minősítenünk, hogy a mű latin nyelven került megírásra, - de minthogy a központi és helyi államigazgatás, valamint az egyházi igazgatás nyelve egybeesik még ebben az időben és döntően a latin volt, ez a retrográd vonás is a kor szempontjából inkább a mű használhatóságát fokozta, semhogy levont volna annak értékéből.

NAGY művének hatását mi sem mutatja jobban, minthogy visszahatott magára a jogi főiskolákon folyó statisztikai oktatásra is, és utánzója is akadt FABER Antal pozsonyi statisztikus professzor személyében. FABER munkássága tulnyomórészt latin nyelven folyt és az alapvetően achenwalli, több országot leíró, statisztikai koncepció keretében próbálkozott meg NAGY művének kifejezett hatására egy ún. speciális "Magyarország statisztikája" kialakításával.

FABER első ilyen vonatkozású munkáját "Compendium statisticae specialis Regni Hungariae" címmel Bécsben jelentette meg 1822-ben, s ezt a művét 2. kiadásban két kötetben, változatlan címmel 1832-1833-ban újra kiadta Pozsonyban NAGY Lajos művén fellelkedve. FABER azonban lényegileg megtartotta, kisebb változtatással, a SCHLÖZNER-féle koncepciót, csupán annyiban tért el tőle, hogy az első ún. alaperőket összefoglaló rész után második részként az állam "szisztémájáról", a harmadik részben pedig az "államcélokról", illetve államraisonról értekezik.

A műben különösen a táblázatok sűrű alkalmazása tűnik fel, a különböző hivatalos népszámlálási forrásokra, valamint NAGY Lajos művére, illetve annak adataira való hivatkozással.^{17/} Az alapvető népszámlálási adatok a nem nemes népszámlálásban az 1818-1819-es, valamint az általa közzétett adatokon alapulnak, az egyéb népszámlálásra vonatkozólag SCHWARTNER a főforrás és nagyjából ugyanez a helyzet a mezőgazdasági adatokra vonatkozóan is. A népszámlálási rész, illetve az annak végéhez csatolt táblázatok kiterjednek a népszámlálási vármegyék és szabad területek szerinti alakulására, a népsűrűség területenkénti kiszámítására, valamint a szabad királyi városok lakosságának és portái számának kimutatására. Az egyik táblázatban gazdasági adatokkal is találkozunk, a mezőgazdasági, ipari és a belkereskedelmi tevékenységre vonatkozólag.^{18/} A külkereskedelemre

vonatkozó adatokat FABER ugyyszintén SCHWARTNER-re való hivatkozással adta meg már korábban, a szöveges részben.^{19/} A mű II. kötete az állam szisztémája címmel lényegileg a közjogi és közigazgatási viszonyokat tárja fel a SCHLÖZER-i hagyományoknak megfelelően. A harmadik rész az államraisonnak külső és belső államraison szerinti egészen rövid pár oldalas tárgyalását nyújtja.

FABER szóban forgó munkája tehát tulajdonképpen kísérletnek tekinthető a gyakorlati jellegű, speciális, Magyarországot leíró statisztikai művek és a főiskolai követelményeket is kielégítő elméleti igényű munkák második, un. alkalmazott statisztikai része közötti szintézis létrehozására.

JEGYZETEK

1. HORVÁTH R.: Hatvani István professzor, stb. id. kiad., 233. old., - hivatkozással ERCSEY D.: *Statistica*, Debrecen, 1814.
2. ERCSEY, a szövegben id. m., 95. p.
3. Uo., Előjáró beszéd, 1. és köv. p.
4. Vö. SZINNYEI, id. m., VIII. köt., Budapest, 1902., 264. és köv. p.
5. MAGDA, szövegben id. m., Bevezetés, III. p.
6. Vö. HORVÁTH R.: Magda Pál (1770-1841) a statisztikus és társadalomtudós, kézirat.
7. MAGDA, id. m., Bev. V. és XIII. p.
8. Uo., I. rész: Magyarország természeti állapotja, II. rész: Magyarország lakosai, III. rész: Magyarország polgári állapotja, IV. rész: Magyarország topográfiája.
9. Uo., 73. és köv. p.
10. Uo., 74. p.
11. MAGDA: Mezei gazdaság philosophiájának szabásai szerint okoskodó és munkálkodó gazda, Sárospatak, 1833., - és utánnomás, uo. 1839.
12. SZINNYEI, id. m. IX. köt., Bp. 1903., 673. p.
13. NAGY, a szövegben id. m., II. köt. a következő címmel: *Notitia Politicae-Geographicae - Statisticae Partium Regni Hungariae Adnexarum seu Slavoniae et Croatiae, Litoralis item Hungariae - Maritimi Commercialis et Confinitiorum Militarium Hungaricorum*, Tom. II., Budae, 1829.

14. Uo. , I. köt., 1-6. p.
15. Uo., 7. és köv. p. , - az országos összesítés 469. és köv. p. - az index 471. és köv. p.
16. Uo. , 1-3. p.
17. FABER A.: a szövegben id. m. , 2. kiad. , Praefatio, 4. p. , - továbbá 20. és köv. p.
18. Uo. , 110. és köv. p.
19. Uo. , 1-109. p.

VI. fejezet

A LEIRÓ IRÁNY DEGENERÁLÓDÁSA ÜZLETI KÖNYVKIADÁSI TEVÉKENYSÉGGÉ

Az alábbiakban még idevágó fejtegetéseink eredeti gondolatmenetét követve, ki kell terjeszkedni azoknak a gyakorlati oldalról kialakított további, Magyarország leírásával foglalkozó, kifejezetten leiró statisztikai műfajú munkáknak rövid elemzésére, amelyek szintén a SCHWARTNER utáni korszakra esnek és időrendben is megadják az átmenetet a leiró irány azon korszakához, melyet FÉNYES Elek nevével fémjelezhetünk. Ennek kapcsán főleg két szerző idevágó munkásságával kell foglalkoznunk elsősorban, és pedig LASSU István és CSAPLOVICS János meglehetősen terjedelmes munkásságával.

LASSU István munkássága egyébként annyiban érdekes ellenpárját képezi FABER fentiekben említett művének, hogy LASSU a gyakorlat oldaláról kísérlete meg a nagyterjedelmű, különböző államokat leiró, tehát régies achenwalli koncepciójú munkásságához elméleti bevezetésképpen a statisztika valamiféle saját elképzelésű elméletét - méghozzá nem is egészen minden színvonal nélkül - kialakítani.

LASSU, aki a magyar kancellária irattárosa volt, a máramarosszigeti jogakadémián végzett bölcsészeti, teológiai és jogi tanulmányokat ^{1/} és - úgy látszik - innen hozta magával a statisztikai tudomány achenwalli koncepciójának hagyományait. Hihetetlen szorgalommal, bár meglehetősen elavult és régies magyar nyelven írta meg az európai különböző országok statisztikai leírását nyújtó munkáit, melyeket az előfizetők számára üzleti vállalkozásként nagy gyorsasággal kompilált össze. Az általa 1827-1830 között kiadott kötetek kiterjednek Franciaország, Nagybritannia, az Orosz Birodalom, a Lengyel Királyság és Krakkói

Nagyhercegség, a porosz királyság, a Török Birodalom, az Ausztriai Birodalom, a svájci, norvég és dán királyságok, továbbá Algir és az olasz államok statisztikai leírására. Ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy e munkák közül háromból még 2. kiadást is adott, és ezek mellett az egész vállalkozás elméleti vázlatát tartalmazó és a statisztikai elmélet problémáját is összefoglaló külön kötetet is publikált 1828-ban, akkor fogalmat alkothatunk az általa végzett munka mennyiségéről.^{2/} Természetesen ami e művek színvonalát illeti, az igen sok kívánnivalót hagy maga után, - ahogy erre nézve már annak kompilátori jellegű minősítésével is utaltunk.^{3/}

LASSU tudományos koncepcióját legjobban az említett alapvető műve, az 1828-ban Pesten megjelent "A statisztikába való bevezetés és Európának statisztikai, geográfiai és historiai rajzolatja" c. műve mutatja, melyhez még egy tudománytörténeti áttekintést is kapcsolt a fontosabb európai tudományok kialakulásáról. E mű első fele mintegy száz oldalon adja a statisztikai elmélet LASSU-féle koncepcióját, azzal az előszóban kifejtett indokolással, hogy a magyar irodalomban eddig még hiányzó statisztikai pályán szükségesnek látta fellépni, és különösen az un. "statisztikai törzsök-regulákat" kidolgozni.^{4/} Ez a megállapítás természetesen naivitás és ha visszatekintünk arra a leíró statisztikai műltra, mely a korábbi magyarországi fejlődést jellemezte, akkor méltán állapíthatjuk meg, hogy LASSU e beállítása nem nagy irodalmi tájékozottságra vall.

A statisztikai tudomány definícióját LASSU az állam jelen állapotának leírásában jelöli egyébként meg, de minthogy ezt csak jelenkori történelemnek tekintti az epigonok által eltulzott SCHLÖZER-i felfogásnak megfelelően, a jelen állapotba belevegyíti a földrajzi és a történelmi elemeket is.^{5/} Az ország alaperőit nézete szerint az ország nagysága határozza meg döntően, amely függ a terület és a népesség nagyságától, valamint a kettő viszonyától és természeti javainak gazdagságától. Az ország erejének a közgazdaságot tekintti, de ezzel eléggé elavult merkantilista felfogásban foglalkozik, szemben a népességre vonatkozó tanításokkal, amelyeket viszont kifejezetten a német politikai aritmetika, közelebbről SÜSSMILCH felfogása alapján foglal össze.

Az itt kifejtett nézetek meglehetősen naiv összefoglalásban, de lényegileg hiven tükrözik a SÜSSMILCH-i tanítás lényegét, vagyis azoknak a különböző népmozgalmi mutatószámoknak a kialakítását, melyek népszámlálás hiányában az egyházi anyakönyvek alapján lehetőséget nyújtanak különböző népességi számításokra. LASSU e keretben foglalkozik a halandósági arányszámok és halandósági

táblák problémáival, a születési arányszám kérdésével, a házasságkötési arányszámmal és a családnagyság problémájával is. Vázlatos népesedéspolitikai fejtegetéseit úgy summázza, hogy a kevés népességszám nem előnyös, de a sok is káros, - ahogy ezt már MALTHUS is kimutatta. Megemlíti, hogy a legpontosabb eszköz a lakosságszám megállapítására a népesség megszámlálása egyedenként, de a népszámlálások kérdésével közelebbről nem foglalkozik. A népesség külső és belső tulajdonságainak megállapítását szükségesnek tartja ugyan, de belső tulajdonságain lakhely, foglalkozás és műveltség szerinti tagozódását érti, csupán külső tulajdonságok szerinti tagozódáson pedig a testmagasság, élettartam, nemzeti jellem és a betegségekre való hajlam szerinti kimutatást.^{6/} Az elmélet további részének a polgári alkotmány, valamint az államigazgatás leírását tekintette LASSU a konvencióknak megfelelően, de csak pár oldalon.

A szóban forgó mű második részében az itt felvázolt keretben próbálta LASSU Európa népességét, gazdasági erejét, alkotmányos és államigazgatási viszonyait összefoglalni és erre vonatkozólag GALETTI-ra való hivatkozással egy összefoglaló táblázatot is készített.^{7/} Az adott vázlatot azonban nagyon sok vonatkozásban nem tudta kitölteni s a mű szegényes tartalmát az európai tudomány történetének felvázolásával pótolta. Ennek keretében a statisztikai tudomány történetéről is írt 10 sort, ACHENWALL-tól származtatván azt. ACHENWALL és SCHLÖZER nevei mellett LÜDER-t, MEUSEL-t és TOZE-t említi még meg, a nem német leíró iskolához tartozó statisztikai szerzők közül azonban kiváló statisztikai munkákként hivatkozott SCHWARTNER művére, továbbá STORCH és COLQUHOUN orosz, illetve angol nyelvű kifejezetten leíró statisztikai munkáira.^{8/}

LASSU idevágó munkássága, említett sekélyesebb színvonala ellenére, változatlanul visszhangra talált a nemzeti közvéleményben azáltal, hogy munkáját magyar nyelven írta meg. Így történhetett, hogy 1833-ban a Magyar Tudományos Akadémia statisztikus levelező tagjai közé harmadiknak beválasztották, noha akkorra már LASSU, a munkásságát ért kritikáktól teljesen elkeseredve, abbahagyta tulajdonképpeni statisztikai irodalmi tevékenységét és csak a WIGAND-féle pesti kiadásu "Ismeretek tára" című lexikális kiadvány munkatársaként, majd később szerkesztőjeként (1833-34) fejtett ki némi irodalmi munkásságot, - ez utóbbi kiadvány leíró statisztikai és történettudományi jellegű cikkeinek megírásával.^{9/}

Munkásságával kapcsolatban még szükségesnek látszik megemlíteni, hogy LASSU nevéhez fűződik egy olyan további kezdeményezés, amely a leíró sta-

tisztika által kifejlesztett adattárak egy másik formáját, a "Góthai almanach" mintájára készült genealógiai és statisztikai évkönyv hazai megnevezését kísérte meg az 1836-ban kiadott "Merkur" című kiadvány formájában. Ez a kis mű, amelyet maga LASSU "genealógiai, historiai és statisztikai zsebkönyvnek" nevez, a fontosabb európai országok uralkodócsaládjaira és főbb tudnivalóira vonatkozó statisztikai adatokat tartalmazta volna, de kellő átgondoltság hiányában a mű tartalmilag félresikerült. Nagy-Britannia, Franciaország, az ausztriai és a porosz királyság összefoglaló jellegű adatai után ui. nem folytatja a többi európai országok parallel adataival a zsebkönyv kitöltését, hanem áttér Franciaország megyéinek és gyarmatainak ismertetésére, és további részében Franciaország történetének kifejtésével foglalkozik. Az európai államokról csupán egy összefoglaló táblázatot ad 1835-ből, amely megadja a terület nagyságát, a népesség számát és vallási megoszlását, az állam jövedelmét, főbb hatóságait, továbbá szárazföldi és tengeri haderejének nagyságát,^{10/} - kb. abban a felfogásban, ahogy ezt DEMIÁN táblázatai is tartalmazták.

A nem akadémiai jellegű leíró statisztikai irodalom e korszakba eső magyarországi termékeinek rövid taglalása nem lenne teljes, ha e korszak lezárásaként nem emlékeznénk meg CSAPLOVICS János gazdasági tanácsos munkásságáról, akit a kor egy másik statisztikai "Vielschreiber"-ének nevezhetnénk. CSAPLOVICS pályáját a század elején, 1804-ben Zólyom megyei aljegyzőként kezdte meg, de rövidebb időt töltött a bécsi udvari kancelláriánál is, sőt ügyvédi diplomája birtokában az egyik horvátországi görög-keleti püspökség ügyészeként is fungált. 1813-tól azonban a gróf SCHÖNBORN-család szolgálatába lépett és nyugdíjbavonulása után Bécsben élte le hátralévő életét, terjedelmes irodalmi munkásságot fejtve ki.^{11/} Első rövidebb cikkeit még latinul írta, de statisztikai munkássága már kizárólag német nyelvű és azt izzó magyargyűlölet hatja át.

Ami CSAPLOVICS leíró statisztikai munkásságát illeti, jól nyomon követhető, hogy 1829-ben két kötetben megjelent "Gemälde von Ungarn" c. művének anyagát hogyan gyűjtötte össze. Ez a német nyelvű magyarországi leíró statisztikai munka ugyanis nem más, mint egy valamivel szisztematikusabb kidolgozása annak a hatalmas nyersanyagnak, amelyet CSAPLOVICS mint a "Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn" c. Bécsben, 1821-ben megjelent nagyterjedelmű gyűjteményes munkájában tett közzé. A kiegészített és javított verziót megelőző munkában CSAPLOVICS még csupán szerkesztőként, de részben munkatársként és fordítóként is közreműködött.

A gyűjteményes mű két része mai szemmel kuriozitásokat, az akkori leíró statisztikai problematikának megfelelően azonban "állami nevezetességeket" közöl az egykori Magyarország leírása kapcsán, mégpedig első részében az egész országot érintő, a második részben azonban kisebb területeket, megyéket, városokat érintő anyag közreadásával. A nevesebb szerzők között megtaláljuk BERZEVICZY, BARICS, KITAIBEL, LENHOSSÉK, RUMI, SARTORI, TANÁRKI, BARTHOLOMAIDES, BREDECZKY, KÖLESY stb. neveit, de ahogy CSAPLOVICS az előszóban külön is hangsúlyozza, saját cikkeiben is sokat merített BREDECZKY és WINDISCH lexikális műveinek anyagából.^{12/} A szerzőtársak száma meghaladta a 30-at, és az anyag csoportosítása nagyjából a SCHLÖZER-i leíró statisztikai koncepciót követte.

A válogatás mindenesetre sok kívánnivalót hagy maga után, amit legjobban néhány kiragadott példával lehetne illusztrálni. Magyarország fizikai leírásában pl. többek között a Kárpátok, és az alsó Tiszavidék leírása mellett, Magyarország híres barlangjainak leírásának nagy teret szentel a kiadvány, BARICS professzor dolgozata viszont Horvátország vidéki területeinek statisztikai leírását kísérli meg már nemcsak államjogi, hanem a valódi leíró statisztikai koncepcióban, de e leírásban egyetlen számszerű adatot sem használ. BERZEVICZY-től a Szepesség-től Varsóig tartó víziutazását, valamint egy Vágon tett víziutazását közli e gyűjtemény, fontosabb, közgazdasági és statisztikai vonatkozású fejtegetései helyett. A közgazdasági rész az ausztriai birodalom központi kormányzatának adminisztratív tisztviselői tollából közöl kiragadott leírásokat a magyarországi bányászat helyzetéről, vagy a Bánát főbb termékeiről, - részben adatokkal, (Hofrath RUPRECHT és Baron MEIDINGER). Külön fejezetben került leírásra a magyar zab, vagy a tokaji bor, továbbá a mezőhegyesi és bábolnai ménes, CSAPLOVICS maga a magyar folyóiratokról értekezett egyik dolgozatában, majd egy másik cikkében a magyar ipar 15. századi történetéből közölt szemelvényeket. A mű haladásellenes tendenciáját FESTETICH Jánosnak a paraszt és földesur viszonyáról szóló tanulmánya képviseli.^{13/} Ez a cikk, noha elég realiztikusan ecseteli a paraszti terheket, ebből mégis arra a konklúzióra jut, hogy a világ minden részén előfordul az, hogy néhol egyes egyének áldozatul esnek a fennálló társadalmi rend megőrzésének. A rossz szájzít ezzel a tudománytalan érvel szemben azzal igyekszik eloszlatni, hogy amennyiben Magyarországon nem lennének kedvezőbb életviszonyok, mint a szomszédos országokban, akkor nem került volna sor telepések bevándorlására, - vagyis aggodalomra nincs ok ebben a vonatkozásban.

A gyűjteményes mű második részét CSAPLOVICS azzal vezeti be, hogy az itt közlteknel lényegesen nagyobb összegyűjtött anyaggal rendelkezik s amelyben kellő számu előfizetőt talál, a prezentált anyagon tulmenően is hajlandó továbbbi kiadásra vállalkozni.^{14/} E második rész anyaga különböző megyék szavakkal való leírása mellett (Nyitra, Gömör, Moson, Szepes, Csongrád, Zólyom, Máramaros, Sopron, Turócz) egyre bővebben közöl már számszerű adatokat is. Mint-hogy azonban a leírások nemcsak különböző időkből származnak, hanem különböző szerzőktől, eltérő egyéni szempontok alapján kerültek kidolgozásra, sajnos nem adnak összehasonlítható anyagot, hanem inkább csak a helyörténeti kutatás számára szolgálnak történeti statisztikai forrásul. Kiemelkedik közülük GRAYLICH András evangélikus lelkész Moson megyei leírása,^{15/} melynek 1818-1820-ra vonatkozó gazdasági adatai mintaszerű részletességük, - ugyanakkor azonban e cikk népességi adatai igen gyérek, lényegileg csak a II. JÓZSEF-féle népszámlálás fő adataira szorítkoznak.

CSAPLOVICS a saját neve alatt megjelent, említett kétkötetes magyarországi leírását azzal vezeti be, hogy jelen műve a korábbiakban tárgyalt sorozat felnagyítása és önálló feldolgozása formájában jött létre. Műfaját tekintve leszögezi, hogy erősen vegyes műfaj, amelyben keverednek a topográfiai, történeti, statisztikai és etnográfiai szempontok, - nyilván ezért tartózkodott a szerző a statisztikai leírásra utaló címtől. Felfogása annyiban némileg egyéni, hogy az államleírás helyett a nép leírására kíván kísérletet tenni, vagyis egy ún. statisztikai etnográfiát, feltehetően demográfiát szeretne kialakítani.^{16/} Ez azonban csak jámbor óhaj marad abban az értelemben, hogy CSAPLOVICS nem tud teljes etnográfiát sem kialakítani, erre vonatkozólag is töredékeket nyújt csupán, igen nagy bőséggel közölvén a meglehetősen naiv és tudománytalan anyagot.

Magyarország leírását CSAPLOVICS a többi állam területével való összehasonlítással kezdi, majd az 1821-es, előzményül szolgáló gyűjteményes mű felfogásában adja meg Magyarország fizikai leírását, az ország területi felosztását is ehhez csatolván. A lakosság leírását történeti és statisztikai fejtegetésekkel vezeti be és az 1785. és az 1804-1805-ös adatok után egy 1822-re kialakított saját becslést ad. Ez lényegileg az 1804-1805-ös adatokból indul ki, melyhez hozzáadja a nemesség és a klérus számát, valamint a Magyarországhoz tartozó részek lakosságát és így jut el kb. 9 868 000 főhöz, amellyel a katonai becslés adatait, 10 069 000 főt állít szembe. Ezen az alapon kerek számban 10 millióban adja meg saját becslését.^{17/} A népesség megkettőződésének valószínű idejét valamivel

kevesebbre teszi, mint 150 esztendő. A férfi-nő arányról megjegyzi, hogy 16 megyében és 6 városban nőtöbblet mutatkozik, ezután főleg kuriózumokból álló etnográfiai leírást ad a népről, itt tárgyalván a fontosabb előforduló betegségeket és halálokokat is. Az általa közölt néhány kiragadott halálozási arányszám különféle népességi csoportokra nézve az alábbiak szerint alakul:^{18/}

Kunok (1805)	23 : 1
Szlovákok (1818)	30,5 : 1
Kárpáti evangélikusok (1818)	33 : 1
Kárpátaljai románok és rutének (1819)	41 : 1
Máramarosi románok (.)	81 : 1

A nemzeti jellemleírását híres magyar utazók említése mellett egy híres magyar okmányhamisító és a híres betyárok tetteinek leírása követi és BÁTHORY Erzsébet rémtetteivel végződik. Hasonlóan értéktelen fejtegetéseket bőséggel találunk a műben, egyedül a magyarországi egyházak leírása történik számokkal. Az irodalom, tudomány és művészet kérdései, melyek lezárják az első kötetet, már ismét szavakkal való leíráson alapulnak.

A II. kötet egy bevezető megjegyzése arra utal, hogy az I. kötethez egy etnográfiai térkép is tartozott, melyen a nemzetiségek különféle színekkel voltak jelölve, ez azonban nem maradt ránk. Ennek pontossága azonban meglehetősen gyarló lehetett, mert CSAPLOVICS mentegetőzik, hogy ezt csak hozzávetőleges tájékozódásra szánta.^{19/} A második résznek fő témája a gazdasági élet leírása, melyben CSAPLOVICS "Industrie" címszó alatt tárgyalja a termelés ágait. Kiemeli, hogy amíg az angolok gépekkel, a magyarok csak állatokkal dolgoznak, továbbá, hogy Magyarországon a szlovákok töltik be azt a szerepet, amit az angolok. A kapitalista fejlődésre az a megjegyzése is utal, hogy a magyar mezőgazdaság 1805 óta bámulatosan fellendült, noha az ázsiai és európai jellegű mezőgazdasági kultúra továbbra is fennáll egymás mellett a magyar mezőgazdaságon belül. Egyéb képtelen általánosításai mellett - mint pl., hogy a magyar iparüzésre alkalmatlan nép - szerepel az is, hogy a magyar lusta, nem becsületes és különösen az állatlopásokban tűnik ki. A fő termények leírása mellett a volt grófi gazdasági tanácsos részletesen foglalkozik a mezőgazdasági kártevőkkel, a seregélyekkel, hőröcsögökkel és egerekkel is, és "Ökonomische Merkwürdigkeiten" címszó alatt nemcsak a két éves búzát, de a kétfejű borjút is tárgyalja.

Az ipari termelés címszó alatt főleg gyárakat és manufaktúrákat sorol fel, a belkereskedelem problémáin belül főleg a vásárokkal, házalókkal és a belső vámokkal foglalkozik, de a komáromi biztosító társulatot is említi, melyet az előbbieken említett gyűjteményes munkájából vett át.^{20/} Külkereskedelem címszó alatt közlekedési és pénzügyi problémákat tárgyal főleg, egyéb iparágak címszó alatt pedig a fuvarozást, a fiákereseket és a halászatot említi.

Az államtani részben a magyar államot az egyének analógiájára nagykoru organizmusnak minősíti, röviden ismertetve közjogát és államigazgatását, ideértve a haderőt, valamint az állami bevételeket. A jogi vonatkozású részeket II. JÓZSEF dicsérete zárja le. Az etnográfiai rész a nemzeti szokások, ünnepek és életmód meglehetősen primitív leírását nyújtja, inkább a szórakoztató, semmint a tudományos irodalom stílusában.

CSAPLOVICS egyéb munkái bizonyos kiegészítő fejtegetéseket tartalmaznak magyarországi leírásához. Így pl. az 1830-ban Bécsben megjelent "Magyarország multja és jelene" c. munkája^{21/} főleg történelmi és jogtörténeti fejtegetéseket tartalmaz, de mindez inkább csak alkalom a Habsburg-uralkodók dicsőítésére, valamint annak kiemelésére, hogy a Magyarországon uralkodó sok nyelv és a városok hiánya akadályozta azoknak az üdvös reformoknak az érvényesülését, amelyeket ezek a kitűnő uralkodók végre kívántak hajtani. Egy másik, Lipcsében 1843-ban megjelent ugyancsak németnyelvű művében^{22/} arról értekezett még az előbbinél is népszerűbb modorban, hogy a magyarországi iparosodás hiánya nem tulajdonítható a katolikusok nagy számának, s ugyanakkor támadásokat is tartalmaz a KOSSUTH által hirdetett jobbágyfelszabadítás ellen. Fő indokolása az, hogy az osztrák parasztok több terhet viselnek a magyarnál. Állítása szerint a német telepes parasztokhoz képest a magyar parasztok koldussorban élnek, állataik takarmányhiány következtében többnyire elhullanak és átlag 3 évente éhínségtől szenvednek, noha korábbi magyarországi leírásában még azt állította, hogy ez inkább csak az ország keleti és déli részein szokott előfordulni.^{23/} CSAPLOVICS polemizál itt gróf ZAY-val, aki "magyarizálást" követel és FÁY-val, aki iparosítást szorgalmaz. Nézete szerint a magyar nép eredendő lustasága miatt erre végleg alkalmatlan, de az iparosítás nem is kívánatos, mert csak a nyomorgó proletáriátust növeli. Ezzel kapcsolatban hivatkozik arra, hogy az angol, francia és belga példák megmutatták, hogy minden hatodik ember koldus ezekben az országokban és igen gyakori az éhhalál. A magyar gazdasági fejlődésnek szerinte nem a viharos háborús mult, nem a magyar feudális jog és az urbáriális rendszer, se

nem az osztrák vámrendszer, vagy a katolikus vallás voltak a fő akadályai, hanem a városok és a külföldi telepesek számának elégtelensége. Az is egyik oka ennek, hogy a kereskedelmi mérleg aktív oldalán behozott 25 millió forintból becslése szerint a magyar nemesség 20 milliót külföldön költ el.^{24/}

A műhöz fűzött mellékletek közül az angol igazságszolgáltatás ismertetése a kapitalizmustól elriasztó példának van szánva, a másik a magyar nyelvnek a nemzetiségekre is érvényes államnyelvvé való kiterjesztése ellen érvel. Érdekesebb ennél a harmadik melléklet, mely az 1829-es fő mű adatait a magyar haderő nemzetiségi megoszlásáról a 40-es évek elejének megfelelő állapotra hozva közli, de igen durva, ezredenkénti módszerrel. Érdekesebb ennél az a konklúziója, hogy ugyanezt a módszert plébániák szerint is fellehetne használni a vallási megoszlás kimutatására az egyházi sematizmusok alapján, természetesen hasonlóan durva hibákkal.^{25/}

Összefoglalólag megállapítható, hogy CSAPLOVICS munkássága - akár csak LASSU Istváné - elsősorban üzleti érdekekből fakadt, és tudományos szempontból igen kétséges értékűnek tekinthető. CSAPLOVICS szerkesztői munkássága jelentősebb anyagot halmozott fel, mint egyéni tudományos törekvései, amelyek amugyis gyenge színvonala állandóan eső tendenciát mutatott fel. Német nyelvére tekintettel ez a munka nem sok visszhangot váltott ki a magyar statisztikai irodalomban, az egyre fokozódó nacionalizmus ellenére nem lehet találkozni olyan szerzővel, aki CSAPLOVICS tudománytalan és helyenként képtelen megállapításai-val egyáltalán vitába szállt volna.

A Magyarország statisztikai megismertetésére törekvő és az ország polgári átalakulásának szolgálatába állított, azaz haladó tartalommal megtöltött magyar leíró statisztikai irány SCHWARTNER utáni érdemesebb képviselői, elsősorban MAGDA Pál, ERCSEY és NAGY Lajos voltak. A felsorolás sorrendjében tulajdonképpen csak saját koruk mércéjével voltak SCHWARTNER érdemesebb epigonjainak tekinthetők, főleg azért, hogy a fejlődés gondolatának az ébrentartásával hozzájárultak koruk statisztikai szükségletének kielégítéséhez. Jóval kevésbé áll ez már az epigonoknak azokra a második vonalbeli garnitúrájára, amelyek közül FABER hivatkozott munkáját - az érdemesebbek -, már kevésbé LASSU és még kevésbé CSAPLOVICS tevékenységét említettük.

A SCHWARTNER utáni korszak e képviselőivel szemben, akik kétségkívül mégiscsak a magyar statisztikai tudományt reprezentáló leíró statisztikai

irány fejlődésének a fő vonalát képviselték, az akadémiai vonal, vagyis a pesti egyetem jogi karának és az un. királyi jogakadémiák, valamint egyházi jogakadémiák statisztikai felsőoktatását képviselő reprezentánsok tevékenysége - kétségkívül a fejlődés második vonalába szorult. Mégis úgy érezzük, hogy nem nyújtanánk a lefolyt fejlődésről minden tekintetben megközelítően hű képet, ha a leíró statisztikai irány ezen főbb akadémiai képviselőinek tevékenységét nem elemeznénk vázlatosan abból a szempontból, hogy azok erőfeszítései miképpen igyekeztek kialakítani egy a polgári fejlődésnek megfelelő tartalommal megtöltött alkalmazott leíró statisztikai koncepciót - tehát egy lényegében elavult, inkább a feudális viszonyoknak megfelelő tudományos koncepcióval összhangban álló elméletet, - vagy mi módon igyekeztek azt legalább is olyként képviselni, hogy ez az elmélet a kor követelményeivel még nagyban-egészében összhangban maradjon.

Az idevágó erőfeszítéseket - SCHWARTNER és előfutárai működését leszámítva, melyet már másutt érintettünk -, célszerű a 18. sz. végétől FÉNYES Elek fellépéséig bezárólag megszakítás nélkül vizsgálni éppen az idevágó kontribúciók viszonylag csekély számára és nagy egyöntetűségére tekintettel.

JEGYZETEK

1. Vö. SZINNYEI, id. m., VII. köt., 802. és köv. p.
2. Uo., - ahol összesen 11 önálló műre és 3 ujrakiadásra történik hivatkozás az említett 4 éven belül.
3. Uo., 803. p., ahol SZINNYEI is a compilátori jelzővel illeti tevékenységét és utal arra, hogy a kritikáktól elkedvetlenedve hagyta csak abba irodalmi tevékenységét.
4. LASSU, a szövegben id. 1828-as mű, Ajánlás.
5. Uo., 1. p.
6. Uo., 66. és köv. p.
7. Uo., Különös rész, 137-138., - továbbá 140-141. p.
8. Uo., 363. p.
9. LASSU: Merkur, Genealógiai, historiai és statisztikai zsebkönyv, Buda, 1836.
10. Uo., 47-48. p.

11. SZINNYEI, id. m., II. köt., Budapest, 1893., 775. és köv. p.
12. Vö. CSAPLOVICS, a szövegben id. 1821-es mű, Vorerinnerung, VII. és köv. p.
13. Uo., 418. és köv. p.
14. Uo., II. köt., Wien, 1821., Vorwort, III. és köv. p.
15. Uo., 217. p.
16. CSAPLOVICS, a szövegben id. 1829-es mű, Einleitung, 8. és köv. p.
17. Uo., 210. p.
18. Uo., 240. p.
19. Uo., Bevezető megjegyzés a II. kötethez.
20. Uo., 81. és köv. p.
21. CSAPLOVICS: Ungarns Vorzeit und Gegenwart, Wien, 1830.
22. Ua.: Ungarn Industrie und Cultur, Leipzig, 1843.
23. Ua., a 15. alatti id. m., II. kötet, 5. p.
24. Ua., a 21. alatt id. m., Utószó.
25. Uo., 3. melléklet.

VII. fejezet

A LEIRÓ IRÁNY EGYETEMI, ILLETVE FŐISKOLAI SZINTŰ KÉPVISELŐINEK MÁSODIK VONALBA SZORULÓ TEVÉKENYSÉGE AZ 1830-AS ÉVEKIG

A magyar leiró statisztikai irány a XVIII. század utolsó évtizedében megjelenő igényesebb válfajának meghonosodásától kezdve – mint láttuk – találkozunk olyan törekvésekkel, melyek a statisztika elméletének kidolgozására irányultak hazai szerzők részéről. Ebbe a vonalba esett SZENDREY WERESS Dávid 1797-es kompendiuma, mely azon főúri családok gyermekeinek oktatási szükségleteire íródott, akiknél a szerző magánnevelőként kereste kenyerét. SCHWARTNER és HORVÁTH Mihály erőfeszítései viszont már a nyilvános egyetemi oktatásnak abból a szükségleteiből táplálkoztak, melyek azzal a ténnyel voltak kapcsolatosak, hogy a magyar jogi oktatásba a német, illetve osztrák egyetemi hatásra korán felvették a statisztika egyetemi, illetve főiskolai oktatását is.

Ismeretes, hogy a leiró statisztikai iránynak az a németországi válfaja, amelyet az osztrák egyetemek mintájára az 1777-es "Ratio Educationis" bevezetett a magyarországi jogakadémiákon és a pesti egyetemen, sőt ECKHARDT Ferenc kutatásai szerint tulajdonképpen már ezt megelőzően az 1775-ös "Planum Juridicae Facultatis" is elrendelt,^{1/} a statisztikai tudománynak a jogtudománnyal való szoros összefonódottságán alapult. A statisztika oktatása ugyanis a hazai jognak nevezett közjog mint elméleti tárgy oktatásához kapcsolta hozzá gyakorlatinak tekintett tárgyként a fontosabb európai államok leírását ACHENWALL nyomán. A német közjog MOSER által meghonosított empirikus irányához az ACHENWALL-féle leiró statisztika tehát elég szorosan kapcsolódott és ezért maga ECKHARDT is a statisztika bevezetését a jogi felső oktatásba, mint a "jogtudomány realisztikusabb irányának erősödését" értékelte.^{2/} A Pesti Egyetem statisztika tanárai azonban a

tantárgy meghonosításától kezdve nem alkottak semmi önállót ezen a téren és vagy ACHENWALL vagy TOTZEN munkájának kompiációt használták oktatási vezérfonalul, ez áll mind NYITRAI-ra, mind BARICS-ra.^{3/} Az 1792-es "Coordinatio studiorum juridicorum" a kialakult helyzeten csak annyit változtatott, hogy az európai államok statisztikája helyett Magyarország statisztikáját írta elő az előadás tárgyaként.^{4/} Az egyetlen professzort, aki azonban ezt a programot valóra is tudta volna váltani, SCHWARTNER Mártont két alkalommal is mellőzték a statisztikai tanszék betöltésénél és a különben kiváló jogásznak tekinthető BARICS is történeti műveit, elsősorban PRAY művét ajánlotta vezérfonalul.^{5/} Ez utóbbi még csak közjogi munkának sem volt tekinthető, nemhogy statisztikainak. A kar végül is HORVÁTH Mihály teológiai tanár művét választotta tankönyvvül,^{6/} melynek szem előtt tartott második kiadásában már voltak némi statisztikai vonatkozások, de ezek is többnyire csak SCHWARTNER művének hatását tükrözték.

A kari statisztikai előadók személye és statisztikai tudomány iránti csekély érdeklődése folytán azonban a statisztika a pesti karon továbbra is csak gyakorlati jogi tárgynak tekintett és ebben főleg az állam- és jogtörténeti vonatkozások voltak hivatva az ún. "empíriát" képviselni, de néha még ezek az elemek is egyenesen közitörténeti, vagy világtörténeti oktatásba mentek át. Nagyjából ez volt a helyzet a tanszéken MÉSZÁROS, HAJNIK és WINKLER professzorsága idején a 18., és 19. sz. fordulójától egészen a 30-as évekig. A statisztika mint tudomány felfogásához a pesti karon a 19. sz. elején még egy újabb probléma járult hozzá hátrányosan, nevezetesen, hogy e tárgyhoz kapcsolták a bányajog előadását is már MÉSZÁROS professzorságától kezdve.^{7/} Az 1827-ből datálódó CZIRÁKY-féle négy éves oktatási tanterv SCHWARTNER műve alapján kívánta ugyan a statisztikát előadni, de ez a reform sohasem valósult meg és vele együtt az említett színvonal-emelést jelentő követelmény sem.^{8/}

A fent említett professzorok közül nem maradt ránk statisztikai elméleti munka, egyedül egy WINKLER-től származó és hallgatói által 1812-ben kiadott latinnyelvű tematikája azoknak az előadásoknak, melyeket ez időben a pesti egyetemen tartott. Ez a DÖMÖTÖR, SINKOVICS és VEDRES nevű hallgatók által összeállított tematika két szemeszterre felosztva mutatja be az előadott anyagot meg lehetős részletességgel, mintegy 20 egynéhány oldalon.^{9/}

Az I. félév eszerint az ausztriai birodalom, a II., az európai államok statisztikájának volt szentelve és ezt WINKLER igen kezdetleges leíró módon adhatta elő, mert a tematika számadatokat alig tartalmaz. Az egyes államok

statisztikája hármass felosztás szerint tagozódik, az állam földrajzi leírására, a népesség leírására és az államra mint jogi személyre. Ebben az utóbbi részben azonban az anyagi erők leírása is benne foglaltatik, úgyhogy a felosztás rendszeressége nem nagy, és mindenesetre eltér a leíró statisztikusok skolasztikus formuláinak megfelelő konvencionális kerettől. Mint említettük, - a leírás többnyire szavakkal történik, oly módon, hogy az ausztriai birodalom "klimája egészséges" és "nem nagyon változó", vagy például, "az egész monarchia" kincsesbányája a szőlészet, a "földművelés viszont a német provinciákban áll a legmagasabb fokon" stb. Van azonban néhány számszerű adat is pl. WINKLER becslése szerint az erdők az összterület egyharmadát teszik az összlakosság pedig kb. 21 millió fő, mint mondja, főleg szlávok.^{10/} A jogi rész meglehetősen rövid, a szokásos alaptörvények, öröklési rend, főbb hatóságok leírására korlátozódik, majd meglehetősen részletességgel foglalkozik az alaperők, a nemzetgazdaság (National-Oekonomie) kérdéseivel. Ez az anyag mezőgazdaság, ipar és kereskedelem szerint tagolódik és éppen úgy leíró módszerű, mint az előző részek. Kiemeli, hogy mely tartományokban, mely manufaktúrák és gyárak a leggyakoribbak, kiemeli egy-két híresebbet névszerint is, mint pl. a Neuhaus-i üvegmanufaktúrát, vagy a villághírű bécsi porcellángyárat, foglalkozik egész általánosságban a közlekedés és szállítás kérdéseivel, majd pedig a kereskedelemmel. Ez utóbbira nézve egészen sommás megállapításokat találunk arról, hogy az ausztriai birodalomnak a tengerhez viszonyított fekvése "nem kedvező", továbbá, hogy mely viszonylatokban milyen kereskedelmi mérlege van, pl. török vagy levantei relációban, utána néhány szó a sulyokról és mértékekről, az állami bevételi forrásokról és a véderőről. A birodalom összbevételét mintegy 100 millióra becsli a tematika, de nem mondja meg, hogy milyen pénzegységben - nyilván forintban. A védelmi képességet jónak találja, mert "sok lakosa" van a birodalomnak, "megfelelő arányban helyezkedik el területén" és "bátor szellemű". Ezután a külső hatalmi helyzet kérdését említi néhány szóval, első európai hatalmasságként említve az ausztriai birodalmat, majd a követi intézményről szól két mondatot, s ezzel az első félévi anyag le is zárul.

A II. félévi anyagban^{11/} a rendszerezés hiányát érezhette az előadó, mert itt némi elméleti vázat bocsát előre, megemlítve, hogy az európai hatalmak statisztikáját hármass felosztásban tárgyalja, terület, nép és alkotmány szerint. A terület kapcsán 1. a fekvés; 2. a föld; 3. a politikai felosztás; 4. a terület és a nép kimutatása □mértékeiben, illetve szám szerint; 5. a klíma és 6. a termékek kerülnek kimutatásra, ásványi, növényi és állati termékek szerinti tagolásban.

A népről szóló második főrész kiterjed 1. az eredet és a nyelv kérdéseire; 2. a főbb városok ismertetésére; 3. az osztályokra; 4. a gyárak, manufakturák és iparosok, valamint a kereskedelem és kereskedelmi mérleg kérdéseire és végül; 6. a művészet és tudomány, a különféle társaságok és intézmények felsorolására. A harmadik főrész e vázlat szerint, 1. az uralkodás formájára, a főbb méltóságokra; 2. az évi összbevételekre, ez utóbbira összegszerűleg és annak forrásaira, valamint 3. a szárazföldi és tengeri haderőre terjed ki, ugyyszintén szám szerint. Ezt a vázlat azonban a tematika a legritkább esetben tudja kitölteni megfelelő tartalommal és így az inkább csak maximális programnak tekinthető. Még az elsőnek sorra vett Franciaországnál is csak igen kis része kerül ennek a programnak megvalósítására, a területet és a lakosságot itt még meg tudja adni szám szerint,^{12/} de a haderőt vagy az állami bevételeket már nem. Sok semmitmondó megállapítás mellett mint pl. hogy "sok a gyár és manufaktura", "jó a kereskedelmi adottságok," "sok a bevétel", a kisebb államoknál, mint pl. Svájc, olasz államok, de a nagyobbaknál is mint Spanyolország, a tézisek már teljesen semmitmondók. Az Oroszbirodalom népességének megbecslése a tézisek szerint "kényes feladat", területéről pedig csak annyit mond, hogy "kolosszális", és hogy ázsiai részei nagyobbak mint az egész Európa együttvéve. Sándor cárt feldicséri mint "modern uralkodót", aki nemcsak az ipart és a kereskedelmet, de a tudományokat és művészeteket is felvirágoztatta. A Törökbirodalmat, Svédországot, Dániát és Nagy-Britanniát csak említ a tematika a porosz királysággal, a rajnai államokkal, Illyíriával és a Varsói nagyhercegséggel együtt, Angliára nézve különösen semmitmondó az anyag, egyedül kereskedelmi rendszerét emeli ki, de a jövőre bizta, hogy az "hova fog vezetni."^{13/} Pedig erre nézve jogi vonalon BARICS terjedelmes munkái és más források is bőséggel állottak rendelkezésre.^{14/}

Világos, hogy ennek a tematikának az alapján csak áltudományt, de semmiestre sem achenwalli leíró statisztikát lehetett csak tanítani, mert ennél még az előírt vezérfonal, az ACHENWALL-féle 5., 1768-as kiadás is jóval magasabb színvonalu volt és annál NÉMETH László 1795-ös magyar nyelvű műve is jóval messzebre ment.

WINKLER-nek e némileg hosszasabban elemzett tematikája mutatja azt a színvonalcsúszást, amely különösen SCHWARTNER munkájához viszonyítva a pesti jogi kari oktatásban bekövetkezett, és amely meglehetősen eluralkodott több évtizeden át. A kezdeményezést az un. királyi jogakadémiák egy-egy kiválóbb jogakadémiai professzora ragadta magához, de még így is több évtizednek kellett

eltelni míg elméleti statisztikai munka született JURJEVICH József zágrábi jogakadémiai tanár 1825-ben megjelent latinnyelvű munkája alakjában. JURJEVICH Szegeden tanult bölcsészetet és Egerben jogtudományt és a jogi gyakorlat megszerzése után, 1815-ben került a zágrábi jogakadémiára professzornak és onnan mint legérdemesebb jogakadémiai tanár 1834-ben került a pesti egyetem statisztikai tanszékére, amelyet 1843-ig látott el.^{15/} Irodalmi munkásságát egy latinnyelvű bányajogi munka közreadásával kezdte, az "Institutiones Juris Metallici Hungarici, Zagrabiae, 1822," című munkával, melyet 1825-ben követett a statisztika elméletéről írott szintén latinnyelvű munkája, a "Theoria Statisticae, Zagrabiae, 1825" címmel. A munka előszava szerint^{16/} Jurjevichnek az az álláspontja, amely a munka mottójául választott SCHLÖZER-féle idézet is kifejez: "Es gibt eine Theorie der Statistik, es kann und muss eine geben". JURJEVICH szerint ugyanis egyelőre csak a statisztika elmélete alakult még ki és ezért ebből a tárgykörből írott munkáját több évi egyetemi előadásai s az egykoru szakirodalom gondos tanulmányozása után tette közzé.

A műfelosztása nagyjából megfelel SCHLÖZER munkájának és főleg azokra a tudományelméleti kérdésekre helyez nagy súlyt, amelyek a statisztika külön elméletként való megkonstruálásához szükségesek. A bevezetésben a statisztika szó eredetével foglalkozik és megállapítja, hogy az OLDENBURGER-nál merül fel először és ACHENWALL-nál nyeri el mai jelentését. Ez utóbbinál a statisztika szó a "status" és a "notitia" szavak együttes jelentésével egyértelmű, vagyis "államjogi" ismereteket jelent. Az állam fogalma tehát megelőzi és tőle elválaszthatatlan, mert a statisztika elsősorban az államcélokkal foglalkozik, illetve azokkal a jelenségekkel, amelyek az államcélok megvalósítását a jelenben szolgálják. Az állam szerinte az az önjogu emberi közösség, amely meghatározott területen közös kormány alatt törekszik a közjó, a közboldogság és a közbiztonság megvalósítására.^{17/}

JURJEVICH ezután teljes rendszerezését adja az államtudományok felosztásának, felosztva az állammal foglalkozó tudományokat politikára és jogra. Mind a kettőt lehet szerinte filozófiai és történeti alapon művelni. A statisztikát a politikai tudományok között helyezi el. A bölcséleti-politikai tudományokhoz ugyanis a szorosabb értelemben vett politika tartozik, amely viszont legszorosabb értelemben vett politikára és a policiára oszlik fel. A másik része a kormányzás művésze és ez alá tartozik a kereskedelmi és pénzügyi tudomány is. A történeti po-

litikát viszont az államtörténetre, a politikaitörvényhozás történetére és harmadiknak a statisztikára osztja fel, mely utóbbi az állam jelen állapotának a leírásával foglalkozik.

A statisztika elméletét szerinte tudományos formában úgy lehet kidolgozni, ha megvizsgáljuk, hogy mi közös benne az előbbi felosztás szerinti politikai tudományokkal, valamint a jogi tudományokkal és mi az, ami attól elválasztja, - továbbá ha megvizsgáljuk, hogy fogalma, rendszere, célja miként alakul. A jogtudományokat JURJEVICH magán és közjogra osztja fel, ez utóbbit belső és külső, azaz nemzetközi közjogra. A magánjog ágaként a civiljogot, büntetőjogot, egyházjogot, katonai jogot, bányajogot, kereskedelmi jogot és hűbéri jogot sorolja fel és ugyanezt a felosztást egy külön táblázaton is bemutatja.^{18/}

Az elméleti statisztikát JURJEVICH több fejezetre osztja fel, melyek közül az első a statisztika definícióját és a rokon tudományoktól való elhatárolását tartalmazza, a második forrásaival és módszerével, a harmadik tárgyával, a negyedik hasznával, az ötödik pedig történelmével és irodalmával foglalkozik.

Ami az első kérdést illeti, JURJEVICH rámutat, hogy a definíció kérdésében nagyon eltérő felfogásokkal lehet találkozni, még olyanokkal is, melyek összekeverik a statisztikát más tudományokkal, vagy csak egyszerű felsorolást adnak a definíció helyett. A kérdést szerinte a németek oldották meg a legtökéletesebben, akik azt a történeti tudományt értik alatta, mely az állam jellegének leírásával foglalkozik. Ez a statisztika korábbi felfogásától abban különbözik, hogy egyrészt nem terjed ki mindenre, ami az állami élet folyamán történt, hanem csupán az ún. "államnevezetésekre", másrészt ezekből is csak arra, ami a statisztika tárgya szerint idetartozik azaz az államcélok megvalósításával összefüggésbe hozható. Ezt az álláspontját JURJEVICH a régebbi statisztikai szerzők idevonatkozó álláspontjának - köztük ACHENWALL és SCHLÖZER álláspontjának részben összefoglaló, részben szó szerinti közlésével, valamint a legújabb idevágó álláspontok szó szerinti közlésével támasztja alá. Ez utóbbiak között MANNERT, PEUCHET, BUTTE, ZIZIUS és SCHNABEL felfogásának ismertetése is szerepel.^{19/}

Fentiekből kitűnően JURJEVICH álláspontja BUTTE felfogásához áll a legközelebb, de közel áll PEUCHET-éhez és ZIZIUS-éhez is, akik szintén az államcél megvalósítása szempontjából - akár pozitív, akár negatív - jelentős politikai adatokat tekintenek csak államnevezetességeknek. JURJEVICH az állam-

nevezetesség és a statisztikai adat közé is egyenlőségi jelet tesz és ezzel igyekszik valamivel modernebb felfogást adni a statisztikai tudománynak. A statisztikai tudomány maga szerinte két részre oszlik, a statisztikai elméletre és a gyakorlati vagy praktikus statisztikára. Az előbbi rögzíti az elveket, a tudományelméleti kérdéseket, továbbá azt, hogy miként kell gyűjteni, rendezni, tárgyalni és az államcéljal összhangba hozni a statisztikai anyagot, a gyakorlati statisztika pedig e szabályok alapján leírja a jelen állapotnak megfelelően az államot. A gyakorlati statisztika tehát örökké változik a jelen idő multtá válása következtében, ugyanis anyaga elavul és történelemmé lesz.

JURJEVICH-ról ECKHARDT a pesti jogi kar történetében feljegyezte, hogy az egyetem könyvtára őrzí egy 1836-1837-ből származó előadási kéziratát, mely Magyarország statisztikai leírását tartalmazza.^{20/} Minthogy ekkor még mindig a HORVÁTH Mihály-féle tankönyv szerepelt hivatalos tankönyvként a pesti egyetemen, ez a tény adhatott ösztönzést JURJEVICH-nek, hogy megpróbálkozzék korszerűbb formában a statisztika általa gyakorlatinak nevezett részének kidolgozásával saját fent elemzett elméleti felfogásának megfelelően.

Országos viszonylatban a pozsonyi jogakadémián működő FABER Antal professzor volt az a másodiknak tekinthető jelentősebb főiskolai oktató, akinek működése e korszakban szintén figyelemre méltónak mondható nemcsak közzétett latinnyelvű műveinek a száma következtében, hanem ezért is, mert jól tükrözi annak a statisztikai oktatásnak a színvonalát, amely a pesti egyetem után legszínvonalasabbnak tekinthető jogakadémián, a pozsonyi királyi jogakadémián kialakult.

FABER egyébként a budai egyetemen szerezte történettudományi diplomáját és a pozsonyi jogakadémián jogi képzettségét. Ügyvédjelöltként is tevékenykedett rövid ideig, de tulajdonképpen 1794-től kezdve már a tanári pályát választotta, ekkor még mint a retorika győri professzora, majd 1801-től a nagyváradi akadémián az államtörténet, 1804-től 1841-ig pedig a pozsonyi jogakadémián az egyetemes történet előadója.^{21/} A statisztika és a bányajog előadásával tulajdonképpen ezen a révén került összeköttetésbe és így indult meg az a nagyon gazdag latinnyelvű publikációs munkássága, mely lényegét tekintve a tradicionális ACHENWALL-SCHLÖZER-i koncepció elavultabb vonalába esett.

Első jelentősebb idevágó munkája a "Theoretica Institutiones Statisticae, seu Introductio in Historicam Praecipue Statuum Europae" címmel Pozsonyban jelent meg, 1814-ben, egy újabb kiadása pedig ugyanott 1821-ben. Egy némileg el-

térő című de hasonló tartalmu kiadást szintén Pozsonyban, 1827-ben jelentetett meg, amelynek újabb kiadása 1835-ben jelent meg ugyanitt: "Theoreticae Institutiones Statisticae, Seu Introductio in Statisticam Praecipue Statuum Europae," címmel. A címben mint látjuk az egyetlen változás a statisztika szó hangsúlyozása volt, oly módon, hogy a statisztikai instituciók elmélete most már nem a történettudományba, hanem egyenesen a statisztikába, közelebbről a leíró statisztikai tudományba való bevezetésül szolgált. A tartalom különben változatlan volt, a kisebb módosításoktól és bővítésektől eltekintve, ebben a harmadiknak jelölt kiadásban is, ami más szóval annyit jelent, hogy az 1827-es kiadás változatlan utánnomása volt az 1821-es kiadásnak. Erre utal egyébként az 1835-ös un. harmadik kiadásba felvett három előszó is, ahol az első kiadás 1814-el, a második 1821-el, a harmadik pedig 1835-el van jelezve.^{22/}

Az első kiadást a szerző az előszó szerint a legbeváltabb szerzők munkássága alapján gyűjtötte össze, a második kiadást SCHLÖZER elméleti munkájának I. fejezete alapján átdolgozta, a harmadikat pedig a kor követelményeihez igazította. A statisztika elmélete a statisztika céljával, anyagával megjelenési formájával, történetével, irodalmával és azokkal az állandó elvekkkel foglalkozik, amelyek anyagának szisztematikus kifejtésénél szükségesek. Lényegileg tehát elmélet címen FABER is csak azt a fogalmi apparátust tudta nyújtani az államfogalomhoz kapcsolódva, amelyet a kor divatos statisztikai szerzői valamennyien műveltek. Az államok között hatalmi szempontból megállapítható nagyságrendi osztályozásnak megfelelően FABER három osztályba sorolja az európai államokat, négy statisztikai ismérv alapján, ugymint a lakosság száma, a népsűrűség, a területnagyság és az állam jövedelme alapján, ami megfelel PROSELT 1825-ös felfogásának.^{23/}

A statisztikát egyébként FABER szélesebb értelemben politikai történetként fogja fel, melyen belül a statisztikai tudomány, vagy a statisztikai elmélet mellett megkülönbözteti a praktikus statisztikát, mint a jelen idő statisztikai tudományát, amely az állami alaperők, az államszervezet - azaz alkotmány és közigazgatás -, továbbá az államraison leírásában kulminált. E tanok kifejtése közben FABER külön hivatkozik nemcsak magára SCHLÖZER-re de a SCHLÖZER-i rendszer továbbfejlesztőire is, elsősorban ZIZIUS, BUTTE és NIEMANN munkáira, illetve az ehhez az irányhoz kapcsolódó nem-német nemzetiségű szerzőkre, mint pl. PEUCHET és SINCLAIR. Az így felfogott statisztikai tudomány forrásai között utolsónak említi az állami adatfelvételeket egy 1784-es, Dániára vonatkozó kiadványra hivatkozva. Segédtudományai között a földrajz és a politikai aritmetika

szerepét hangsúlyozza, kiemelve, hogy utóbbi adatai nem helyettesíthetik a statisztikát, bár előnyösen kiegészítik azt.^{24/} A statisztika történetét három korszakra osztja, a CONRING előtti, de lényegileg ujkori, SANSOVINO-val induló korszakra, másodiknak a CONRING által fémjelzett korszakra és harmadiknak egy új korszakra, melyet ACHENWALL és SCHLÖZNER korszakának tekint. Megjegyzi FABER azt is, hogy egyesek újabban különbséget tesznek generális és speciális államleírás, mások pedig etnografikus, illetve összehasonlító, azaz BÜSCHING-féle módszer között is. Utal továbbá FABER olyan újabb törekvésekre is, melyek a schlözeri hármas felosztás helyett kettős (HASSEL, NIEMANN) sőt hatos felosztást (MALCHUS) propagálnak.^{25/}

FABER a statisztika elméletét egy bibliográfiai függeléssel zárja, az elméleti munkák közül főleg LUEDER és KRUG munkáit emelve ki, az alkalmazott statisztikai munkák között pedig nagy választékban sorolva fel a külföldi szerzőket. Ugyanez áll a táblázatos munkákra is. A magyar szerzők közül csupán SZENDREY-WERESS-t és NÉMETH Lászlót említi, feltűnő módon mellőzve SCHWARTNER-t és hazai követőit.^{26/} Noha FABER elméleti munkái közül szántszándékkal, a legutolsó - 1835-ből datálódó - verziót tettük meg elemzésünk tárgyává, ez "a forrirori", annál jobban mutatja annak kifejezett elavultságát, mivel az lényegileg a SCHWARTNER 2. kiadása előtti tudományos viszonyokat tükrözi, vagyis több mint 20 évvel korábbi állapotokat.

FABER munkásságának másik vonala arra a területre esik, amelyet az általa használt latin terminológia "Opera et Compendia" néven foglal össze, vagyis melyeket olyan alkalmazott leíró statisztikai munkáknak, illetve ezekből készített rövidebb egyetemi vagy főiskolai összefoglaló jegyzeteknek tekint, melyek ACHENWALL modorában és az ún. etnográfiai módszerrel, egymásután írják le a fontosabb európai államok ún. államnevezetességeit. FABER ennek a módszernek az alkalmazásában nem volt azonban következetes, mert pl. idevágó munkája I. kötetében BÜSCHING módszerének is helyt adott, a II. kötetben pedig azt kifejezetten elvetette. Ez az alapvető munka egyébként szintén az "Institutiones Statisticae" címet viselte és kifejezetten hallgatói használatára készült, s Pozsonyban 1819-1820-ban jelent meg. Előszava szerint a szerző hangsúlyozottan nem törekedett eredetiségre, hanem kifejezetten az egyetemi oktatás szempontjai szerint kompilálta anyagát. Az I. kötet erősen idézi STEIN, GALETTI és BISINGER befolyását az említett büschingi módszer mellett, míg a II. kötet hangsúlyozottan ACHENWALL-hoz ragaszkodik mintaként.^{27/} Az I. kötet egyébként a német birodalom, Poroszország, Oroszor-

szág, Törökország, az olasz államok, Svájc és a Krakkói Nagyhercegség leírását adja, tulnyomórészt szavakkal. A II. kötet Spanyolország és Portugália, Belgium, Nagybritannia, Dánia, Svédország és Norvégia, valamint az Amerikai Egyesült Államok leírásával foglalkozik, a két kötet azonban együttesen alig valamivel több mint 300 oldalt tesz ki. Itt-ott elvétve néhány adattal is lehet benne találkozni, de ezek is inkább gazdasági, semmint népességi természetűek. E mű II. kötetének egy 1825-ös kiadása lényegileg utánnyomásnak lenne tekinthető, ha a szerző néhány újabb adatot nem iktatott volna be FRANKE egy 1825-ös lipcsei munkája nyomán.^{28/}

Ebbe a műfajba esik FABER-nek az Ausztriai Birodalmat leíró munkája is, mely "Compendium Generalis Statisticae Imperii Austriaci" címmel Pozsonyban jelent meg 1818-ban, és ugyanott egy második kiadásban, 1836-ban. Ezt már tulajdonképpen speciális, egy országot leíró statisztikai műnek kellett volna FABER-nek neveznie, de minthogy az Ausztriai Birodalom több országból állott - úgy látszik - kitartott a generális statisztika elnevezés mellett. E körből FABER csak a korábban említett magyarországi speciális statisztika közreadásával tört ki, de jellegzetes módon ebben sem SCHWARTNER-re, hanem NAGY Lajos munkájára hivatkozott szellemi elődként. Az itt említett munkáknak különben még különböző rövidített verziói is voltak forgalomban^{29/}, amelyeket részben szintén maga FABER adott ki hallgatói használatára, ezekkel azonban ehelyütt már szükségtelennek látszik foglalkozni.

Mint ez eddigiekből látható, FABER bizonyos értelemben eredetiségre törekedett, annyiban, hogy az eklekticizmusnak olyan válfaját igyekezett kifejleszteni, mely részben a hazai felsőoktatási viszonyoknak, részben saját elméleti álláspontjának a leginkább megfelelt. Lényegesen kevésbé mondható ez el a kor egy másik, szinten az első vonalba tartozó akadémiai felsőoktatási képviselőjéről, KOLBAY Mátyás kassai jogakadémiai professzoráról.

KOLBAY^{30/} nem tett koncessziót az un. gyakorlati statisztikai törekvések felé, hanem szigorúan a statisztikai elmélet kialakítására törekedett és e téren kétségkívül színvonalasabban képviselte a korabeli német és osztrák statisztikai elmélet álláspontját mint FABER, ugyanakkor azonban jóval szolgálatban követte a hazai viszonylatban JURJEVICH által kitaposott irányvonalat, sőt tulajdonképpen JURJEVICH munkásságának közvetítésével, sőt azon túlmenően is sűrűn visszanyúlt az eredeti forrásokhoz.

KOLBAY-ra a legnagyobb hatást még mindig SCHLÖZER gyakorolta, akár csak JURJEVICH-re és FABER-re, rendszere az említettekétől csupán annyiban különbözik, hogy az elméleti kérdéseket még jobban kidolgozza kis 130 oldalas latin nyelvű tananyagában, a Kassán 1830-ban megjelent "Theoria Statisticae" -ben.^{31/} Anyagát nem 5, hanem 6 részre osztja, külön fejezetekben tárgyalva a statisztika különböző elnevezéseit és az e tudományra vonatkozó felfogásokat (I. fej.), annak más tudományágaktól való elválasztását (II. fej.), forrásait (III. fej.), felosztását és rendszerét (IV. fej.), módszerét (V. fej.), valamint történetét és irodalmát (VI. fej.). Az I. fejezetben a statisztikai tudományra vonatkozó felfogásokat 6 csoportra osztja, tülteve BUTTE és GOESS kategorizálásán is, de saját definíciója végül mégis a BUTTE és JURJEVICH által kijelölt mederben halad.^{32/} A statisztikai tudomány más tudományágaktól való elhatárolásánál, valamint forrásainak exponálásánál KOLBAY szintén a konvencionális vonalat követi s ugyanez áll az általa adott rendszerezésre vonatkozóan is, valamint a módszer kérdésére is. Ez utóbbi téren ugyanis az un. etnografikus, az összehasonlító és a tabelláris módszerek mellett - mint a leíró iskola tipikus módszerei mellett - csupán az un. pragmatikus és analitikus módszert tudja említeni, mint a statisztikai elmélet modernebb módszereit, - előbbit HOLZGETHAN-ra, utóbbit pedig NIEMANN-ra és PLAYFAIR-re való hivatkozással.^{33/}

Az új módszerek alatt lényegileg olyan államnevezetességi jellegű statisztikai adatok gyűjtését, feldolgozását és elemzését érti, melyek az államcélok megvalósulására nézve a megfelelő következtetések levonását lehetővé teszik. Valami közeledés a modern polgári statisztikai módszerhez tehát inkább csak az adatok jelentőségének és az elemzésnek a hangsúlyozásában van, - de ezt sem aknázza ki KOLBAY eléggé.

Az utolsó, történeti és tantörténeti fejezetben helyesen látja meg, hogy a statisztikát új tudománynak kell tekinteni és nem klasszikusnak, - de azt a felfogását ma már természetesen túlzásnak érezzük, mintha a klasszikus ókori "ars" és a leíró irány CONRING-i válfaját jelentő "doctrina" állapotából a statisztika elmélete ACHENWALL-SCHLÖZER-től kezdve belépett volna a "scientia" fejlődési fokozatába, - ahogy ezt KOLBAY már műve címében is, nemcsak e zárófejezetben is hirdeti.^{34/}

Jellemzőnek kell viszont tartanunk azt az igyekezetet, amellyel KOLBAY a legnagyobb magyar elődöt, SCHWARTNER-t bizonyos fokig hamis színben törek-

szik feltüntetni. Nevét ugyanis elsőnek azok között a szerzők között említi,^{35/} akik a statisztikát antik tudománynak tartják, ami egyébként nem is helyes. SCHWARTNER ténylegesen fáradozott azon, hogy ezen új tudomány klasszikus gyökereire rámutasson, lényegileg azonban új tudománynak tekinti azt, GRAUNT idevágó munkásságát COLOMBUS-éval állítván egy sorba. Félreértésre ad az is alkalmat, midőn SCHWARTNER nagy munkáját KOLBAY a kifejezetten gyakorlati statisztikai munkák, tehát a konkrét államismertetések között sorolja fel,^{36/} anélkül, hogy említené annak elméleti vonatkozásait, különösen azokat, melyek messze túlmutatnak a német leíró iskolán. Ezen az sem változtat, hogy megdicséri e művet (- "Opus pro Hungaria maximi pretii" -), és az a tény sem, hogy csak az első, 1809-es kötetre hivatkozik, a másodikra, mely az alkotmány és államigazgatás leírását adja, viszont nem. Ez annál különösebb, mert KOLBAY a saját rendszerének kifejtésénél ezeket a részeket is "expresis verbis" a statisztika részeinek tekinti és nemcsak szövegesen, de szkematikusan is kifejti.^{37/} Elméleti munkákként magyar viszonylatban egyébként HORVÁTH Mihály, FABER és JURJEVICH művét hajlandó csak említeni, a gyakorlati művek közül pedig SCHWARTNER mellett csak DEMIÁN-nak az ausztriai birodalmat és Poroszországot leíró munkáit, - 1804-ből, illetőleg 1817-ből, - valamint CSAPLOVICS-ét, - ez utóbbit azonban kifejezetten mint olyat, amely nem statisztikai jellegű mű, hanem hasznos adatok tárháza.^{38/}

KOLBAY munkásságát végeredményben nagy irodalmi apparátus, pontos idézetek, világosság és jó összefoglalóképeség jellemzik, sőt kétségtelenül nagy erudíció a korabeli leíró statisztikai irány viszonylatában, mi által műve egy bizonyos fokig nemcsak a hazai, de a német-osztrák egyetemi statisztikai elmélet állását is elég hiven és elég színvonalasan tükrözi. Mindez azonban nem változtat azon az alapvető tényen, hogy a magyar statisztikai elmélet és a magyar statisztika főiskolai és egyetemi művelése - részben példaképel hatására ugyan, de az európai fejlődés perifériájára került és elmaradt volna folytán az 1830-as évtizedben ismét a gyakorlati statisztika oldaláról kitermelt legsikeresebb statisztikai mű, FÉNYES Elek első nagyszabású munkája volt csak képes a hazai statisztikai tudomány fejlődésének követelményeiből, ha nem is mindent, de a lassu továbbfejlődés biztosításához mégis elegendőt valóra váltani.

JEGYZETEK

1. ECKHARDT F.: A kir. Pázmány Péter Tud. Egyetem története, Az Állam és Jogtudományi Kar története, Budapest, 1936., II., kötet., 95. és köv., illetve 112. p.
2. Uo., 98. p.
3. A sort NYITRAY Gábor nyitotta meg 1775-ben, akit BARITS Béla követett, majd MÉSZÁROS, HAJNIK és WINKLER, -uo., 105. és köv., valamint 116. és köv. p.
4. Uo., 186. és köv. p.
5. HORVÁTH R.: A statisztika szó, stb. id. h., 138. és köv. p.
6. ECKHARDT, id. m., 226 és köv. p.
7. Uo., 228. p.
8. Uo., 330. p.
9. ECKHARDT ennek jogi, történeti vagy statisztikai jellegét a tematika fennmaradt címe alapján nem tudta eldönteni, - v. ő. uo., 268. és köv. p., - a jelen sorok szerzője az ELTE. könyvtárában feltalálta azonban a szóbanforgó tematikát a következő címmel: E prelectionibus MARTINI WINKLER, Juris Universi Doctoris, Statisticae et Juris Montani Prof. p. o. (a belső címlapon), Materia Specimini Publici quod ex utriusque Semestris Statistica daturi sunt. DD. DÖMÖTÖR Josephus, SINKOVITS Josephus, VEDRES Stephanus, Juris et Statisticae Primum Anni Auditores (külső címlap), 1812., h. n. (Pest)
10. WINKLER, id. m. 4., illetve 7. p.
11. Uo., 15. és köv. p.
12. Uo., 16. p., ahol Franciaország területét 14 130□ mf-re, lakosságát az anyaországban 40,5 millióra, összes lakosságát pedig 44 millióra becsüli.
13. Uo., utolsó, 24. p.
14. Dissertatio Statistica de Potestate exequente Regis Angliae, - Conspectus regiminis formae regnorum Angliae et Hungariae, - mindkettő BARITS-tól, 1790-ből.
15. JURJEVICH (1785-1875) SZINNYEI, id. m. V., köt., Budapest, 1897. 734. p.
16. JURJEVICH, id. m., Lecturi Salutem.
17. Uo., 1. és köv. p.
18. Uo., 4. és köv. p., valamint táblázatos formában "Tabella divisionis doctrinae civilis exhibens" címmel is a 10-11. p. között.
19. Uo., 12. és köv. p.
20. ECKHARDT, id. m., 331. p.
21. SZINNYEI, id. m., III. köt., Budapest, 1894., 7. p., FABER (1772-1846).

22. FABER, id.1835-ös kiadás, mint "Editio tertia" szerepel a címlapon is, - v. ö. Praefatio priame editionis, 3. p., - Praef. Secundae edit., 4. p., - Praef. ad editionem tertiam, 5. és köv. p.
23. Uo., 14. és köv. p.
24. Uo., 18. és köv., továbbá 110. p., - hivatkozással "Materialien zur Statistik der dänischen Staaten, Flensburg u. Leipzig, 1784. c. műre, valamint 111. és köv. p., a segédtudományokra vonatkozóan.
25. Uo., 114. és köv., - továbbá 116. és köv. p.
26. Uo., 123. és köv. p.: Appendix.
27. FABER: Institutiones Statisticae quas in usum Auditorii addidit, Tom. I., Posonii, 1819., - Tom. II. uo., 1820., -... Compendium Institutionum Statisticarum I. köt. Posonii, 1824., - második kiadás uo., 1834., Complectens Status Monarchiae Austriacae conterminos, - II. köt., uo. 1825., Complectens Status Reliquos Europae.
28. Vö. az id. 1825-ös köt., 165. és köv. p., az alábbi megjelöléssel: Excerpta ex A. I. FRANKEL Genealogico-Statistico Opusculo, Lipsiis, 1826.
29. FABER: Compendium Statisticae Specialis Regni Hungariae, tulajdonképpen már egy korai kiadásban is egy kötetben, Viennae, 1822., - s az általunk említett és NAGY Lajos hatása alatt átdolgozott kiad., ua.-zal a címmel, I-II. köt., Posonii, 1832-1833.
30. SZINNYEI; id. m., VI. köt. Budapest, 1899., 723. p.
31. KOLBAY M.: Theoria Statisticae tamquam Scientiae, Cassoviae, 1830.
32. Uo., 8. old. c. / látjegyzete, illetve 29. és köv. p.
33. Uo., 101. és köv., továbbá 106. p.
34. Uo., 111. és köv. p.
35. Uo., 108. p.
36. Uo., 126. p.
37. Uo., 80. és köv., továbbá 89. és köv. p.
38. Uo., 118., 124., 126. és 128. p.

VIII. fejezet

A LEIRÓ IRÁNY MÁSODIK FELLENDÜLÉSE AZ 1830-1840-ES ÉVEKBEN FÉNYES MUNKÁSSÁGÁBAN ÉS ANNAK TULÉLÉSE A MAGYAR POLGÁRI FORRADALOM UTÁN

Az eddigiekben nagy élességgel utaltunk arra, hogy Magyarországon mint a leiró statisztikai irány hazájában éppen az egyetemeknek kellett volna adni e téren a legjelentősebb megnyilatkozásokat, illetve szakmunkákat, a SCHWARTNER-t követő időszak epigonjai azonban erre már nem voltak képesek. Az akadémiai és felsőoktatási statisztika képviselőinek áttekinteti munkássága már tükrözi azt az átalakulást, hogy a statisztika - mely a jogi felsőoktatásban meglehetősen korszerűtlen színvonalon, igen szűk és primitív államleiró koncepcióban s többnyire latin nyelven került a joghallgatók számára előadásra, - szélesebb érdeklődésre talált már ekkor az ország polgári haladást szorgalmazó köreiből és a reformkor eszméi iránt érdeklődő és lassan kiforruló szélesebb nemzeti közvéleményben.

E célból tehát az ország viszonyainak korszerű színvonalon történő megismerését lehetővé tevő, átfogó irányú, de ugyanakkor a tudományosság legalábbis magyarországi követelményeit kielégítő olyan magyarnyelvű statisztikai munkákra volt már ebben az időben szükség, amelyek alkalmasak voltak a reformokkal kapcsolatos gazdasági és politikai követelményeket kielégíteni. Ezt a feladatot a század harmincas éveiben, - tehát éppen a reformkor szempontjából a legdöntőbb szakaszban, - FÉNYES Elek ügyvéd vállalta magára és teljes szellemi és fizikai erejének bevetésével és feláldozásával sikeresen meg is oldotta. Ezek a körülmények és ez a fejlődés adja meg FÉNYES művének a jelentőségét és egyben ez adta meg egyedülálló sikerét.^{1/}

A magyar statisztikai tudomány kifejlesztésének szükségességét egyébként az 1830-ban megalakult Magyar Tudományos Akadémia köreiben világosan érzékelték és ezzel magyarázható, hogy 1831-1832 között 3 statisztikus akadémiust választottak be annak tagjai sorába - ERCSEY-t, MAGDÁ-t és LASSU-t. Ez a beválasztás azonban az adott lehetőségek mellett alig biztosította a modern szellemű polgári beállítottságu statisztikai tudomány képviselőjét, minthogy a leíró irány előbb említett képviselői nem mutatkoztak alkalmasnak arra, hogy ezt az új irányt meghonosítsák, - annál is inkább nem, mert vannak olyan jelek, amelyek arra mutatnak, hogy beválasztásuk nem is annyira a statisztikai tudomány művelése terén kifejtett érdemeikért, hanem általában "a magyar tudományos literatura" művelésében szerzett érdemeikért történt.^{2/} Azt, hogy az akadémiai körök is elsősorban Magyarország újabb adatait tartalmazó, bár kétségtelenül modern szellemű statisztikai adattár kidolgozásában látták a magyar statisztikai tudomány legfőbb feladatát, főleg az bizonyítja, hogy 1837-ben felvették a megírandó közhasznu kézikönyvek tervezetbe Magyarország legújabb adatokon alapuló statisztikájának kidolgoztatását.^{3/}

E feladatot, mint korábban említettük, spontán elhatározásból FÉNYES Elek oldotta meg. FÉNYES Nagyváradon bölcsészetet, Pozsonyban pedig jogtudományt tanult és az utóbbi helyen FABER Antal professzor említett leíró jellegű statisztikai előadásain nevelkedett.^{4/} Noha FÉNYES-nek már nem volt alkalma a külföldi, még a németországi leíró statisztikai tudománnyal sem személyes érintkezésbe kerülni, a hazai statisztikai tudomány iránti korai érdeklődése gyorsan arra a meggyőződésre vezette, hogy magyarországi viszonylatban SCHWARTNER művénél kiválóbb alkotást egyelőre nem hoztak létre, és így elsősorban SCHWARTNER nyomdokain kísérelte meg Magyarország újabb statisztikai leírását kidolgozni. Első nagyszabású statisztikai művében, mely 1836-1840 között Pesten jelent meg 6 kötetben "Magyarországnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben" címmel,^{5/} még tultengtek a geográfiai és topográfiai vonatkozások, de ez a mű már pótolta végeredményben azt a hiányt, melyet a Magyar Tudományos Akadémia is érzett. Az Akadémia 1837 végén már kifejezetten mint statisztikust választotta be FÉNYES-t tagjai sorába, 1840-ben, a mű befejezésekor pedig munkáját akadémiai nagydíjjal jutalmazta.

Minthogy FÉNYES-t a magyar nemzeti közvélemény is e nagyszabású magyarnyelvű mű alapján statisztikusként értékelte, FÉNYES indítva érezte magát, hogy 1842-43 között három részben a földrajzi leírás szempontjainak mel-

lőzésével kidolgozza most már kifejezetten "Magyarország statisztikájá"-t, még-hozzá teljesen a SCHWARTNER-féle leiró statisztikai tudományos felfogásban^{6/} tehát hozzacsatolva az un. állami alaperőkhöz a magyar alkotmány és a magyar államigazgatás rendszerének ismertetését is. Ezzel FÉNYES formailag ismét és továbbra is meghosszabbította a magyar leiró irány túlélését és megszabadította azt az újabb földrajztudományi beütésektől, vagyis a BÉL-féle iskola feléledt hatásától és továbbra is átmentette azt a századeleji koncepciót, amelyen egy bizonyos fokig már maga SCHWARTNER is tuljutott. Kétségtelen, hogy FÉNYES művének szellemét sokkal kifejezettebben a polgári haladásra való törekvés hatja át mint SCHWARTNER-nél és az is kétségtelen, hogy sikerrel töltötte meg ennek az elavult formának a kereteit a 40-es évek gondolatvilágának megfelelő tartalommal, - ez volt nagy sikerének titka és a magyar statisztikai közvélemény kialakítása terén elért hatalmas eredménye. Az is kétségtelen azonban, hogy ez az elavult minta művét módszertani tekintetben meglehetősen korlátok közé szorította és a leiró statisztika individuális jellegű adatgyűjtésének területére korlátozta működését. Ezt a feladatot korszerűbb színvonalon már csak egy Statisztikai Hivatal lett volna képes megoldani, ahogy ezt FÉNYES a két nagy mű tanulságai alapján maga is egyre inkább világosan látta, - ez vezetett FÉNYES későbbi uttörő jellegű kezdeményezéseire, valamint a magyar hivatalos statisztikai szolgálat első rövidéletű létrehozására az első felelős magyar minisztérium keretében, 1848-ban.^{7/}

A FÉNYES által adott magyarországi statisztikai leírás elsősorban a népességi statisztika terén volt kimagasló és teljes. Lényegesen szerényebb eredményeket produkált gazdaságstatisztikai terén, ahol adatok hiányában továbbra sem volt lehetőség a számszerű összefüggések részletesebb kidolgozására. Az ország un. polgári népességét, vagyis a nemesség és papság nélkül vett népességet, az 1828-30-as adóösszeírásból merítette, a katonai határőrvidékre vonatkozó népességi adatokat pedig az e területeken 5 évenként lefolytatott népességi összeírásokból, melyek közül a legutolsó 1838-ból datálódott. Az adatokat azonban mindenütt kiegészítette saját adatgyűjtéseivel, továbbá a közigazgatási hatóságoktól bekért újabb adatokkal, valamint az olvasók által beküldött adatokkal. A nemesség és papság adatait az egyházi anyakönyvekből, különböző felekezetek lelkészei segítségével - főleg levelezéssel - állapította meg. Ez a módszer nem volt mentes hibáktól, de ahogy a későbbi hivatalos statisztikai felvételek eredményei igazolták, meglepően jó eredményeket produkált.

FÉNYES adatai feltárják Magyarország népességének területi, társadalmi, vallási és megközelítő nemzetiségi megoszlását a 19. század 30-as éveinek állapota szerint. A leírás leggyengébb pontja kétségkívül a nemzetiségi megoszlás statisztikája, amely részben FÉNYES különféle hipotézisein alapul. Alapvető hipotézise volt pl., hogy az anyanyelv alapján következtetett a nemzetiségre és így az egynyelvű községeket és településeket általában egy nemzetiségűnek tekintette,^{8/} - ami az ő korában lényegesen kisebb hibát adott, mint pár évtizeddel később, az un. asszimiláció megindulásával. A vegyes lakosság feltárására a legkülönbözőbb hipotéziseket és kiegészítő módszereket használta és ezek általában eredményeseknek voltak mondhatók. FÉNYES megkísérelte a foglalkozási megoszlás vizsgálatát is, de ezen a téren leküzdhetetlen akadályokba ütközött, egyrészt a feudális társadalmi szerkezet, másrészt pedig egy újabb népszámlálás hiánya miatt. Legfogyatékosabbak a népmozgalomra vonatkozó adatok, noha az egyházi sematizmusok felhasználásával e téren is jobb megközelítést lehetett volna elérni.

Az ország területét FÉNYES, LIPSZKY, SCHEDIUS és BLASCHNEK térképei alapján,⁴ 894 mérföldben adja meg, Horvátországgal és katonai végvidékkel, valamint az un. tengerparti részekkel együtt. Erdély és Horvátország hozzászámításával együtt pedig 6 175 mérföldre teszi az ország területét. Megkíséri a művelés alatt álló földterület megállapítását is, ez utóbbit azonban csak a szűkebb értelemben vett (4 894 mérföldes) Magyarországra vonatkozóan s azt a terület 5/6-od részében adja meg.^{9/} A katonai határvidék lakosságát 1 189 479 lélekre teszi az 1838-as összeírásnak megfelelően, kiemelve, hogy általában férfitolbbit mutatkozik ez utóbbi területen. A polgári népességet az 1830-as népességi összeírással összevetett 1840-es római katolikus anyakönyvek szerint adja meg, oly módon, hogy Magyarországra 11 367 091 fő, Erdélyre pedig a polgári népességből 1 513 315 fő esik, azaz összesen 12 880 406. Ehhez kell még nézete szerint az állandó katonaság 75 100 főnyi létszámát és a felsőiskolai tanulóifjúság 34 545 főnyi állományát hozzáadni. Így érkezik el a 12 990 058 főnyi összes lélekszámhoz.^{10/}

Ezt a népességet részletezi vallás és nyelvi megoszlás szerint és az egyes egyházmegyék parókiáira nézve külön is kimutatja vallásfelekezeti tagolásban. Kimutatásokat ad továbbá a vármegyékről és városokról területnagyság, népesség, a nem nemes férfinépesség és a nemesség feltehető számára vonatkozóan, megadja továbbá a katonák számát 1840-ben és a porták számát az 1832-1836-iki országgyűlés óta bekövetkezett változások szerint. Ugyancsak megadja a vármegyei területi tagolásban a nyelvi megoszlást helységenként és ugyanerről áttekintő adatokat is ad.

A települések számát 57 királyi városban, 12 katonai határőrvidéki városban, 8 püspöki városban, 54 kiváltságos városban, 783 mezővárosban és 13 765 faluban adja meg. A városokat 6 osztályba sorolja nagyságrend szempontjából. Ezek népessége a mezővárosok nélkül 1 122 404 fő, - ez utóbbiak beszámításával pedig, 1 742 000 fő, vagyis a magyar lakosság közel egynegyede.

A gazdasági adatoknál megadja az állatállomány nagyságát 1816-1827 közöttre a behozatal és kivitel szerint részletezve, a fontosabb terményeket a kereskedelmi mérleg alapján, az 1839-40. évi gőzhajózási utas és teherforgalmat és néhány más töredékes gazdaságstatisztikai adatot.^{11/}

FÉNYES azon a véleményen volt, hogy az ország megtermelt terményeit alapul véve, kétannyi lakost is el tudna tartani Magyarország az 1845-ösnél magasabb életszínvonalon is. Ennek fő akadályaként egy korábbi 1836-os folyóiratcikke szellemében a földművelés főbb akadályaira, valamint a belkereskedelmi hitel elégtelenségére hivatkozott.^{12/} Egy 1844-es könyvterjedelmű vitairatában "Magyarország hátramaradása ügyében" címmel a nemesség adómentességét is hozakapcsolta ezekhez az akadályokhoz és egyben a fő politikai akadályokat is kifejtette. Ide sorolta a nemzet és a kormány közti bizalmatlanságot, az arisztokrácia elnemzetietlenedését és az osztrák gyarmati vámrendszert, valamint a magyar nyelv és műveltség elmaradt voltát.^{13/} FÉNYES munkája újra kiemelte egyébként adórendszerünk egyenlenségeinek BERZEVICZY által is már kiemelt káros voltát és ezt számos vonatkozásban konkrétan is alátámasztotta. Ugyanakkor az 1841-es évektől kezdve pedig fokozatosan mutatott rá LIST Frigyes és KOSSUTH felfogása alapján az ország iparosításának szükségességére, valamint a kereskedelmi és pénzügyi intézmények hiányára és azok kifejlesztésének szükségességére. Döntők ebből a szempontból azok az irodalmi kommentárjai, amelyeket barátja, ERDÉLYI János posztumusz művének, a "Nemzeti iparunk" c. munkának 1843-as kiadásában fejtett ki.^{14/}

FÉNYES munkái általában több kiadást értek meg. Érdemükként kell felemlíteni, hogy az újabb kiadásokban mindenütt megkísérelte azokat újabb adatokkal kiegészíteni, hogy az időszerűség követelményének eleget tehessen. Ezenfelül utolsó és legérettebb munkájában, az 1851-ben megjelent Magyarország geográfiai szótárában 4 kötetben közzétette helységenként is az álló népességre vonatkozó fontosabb népességi adatokat, felekezet szerinti tagolásban és sokhelyütt a terület művelési ágak szerinti megoszlását is megadta, s ezzel messze túlment

NAGY Lajos művének részletezésén. Ezenkívül különféle történelmi, földrajzi, gazdasági, egyházi adatokkal is tarkította a lehetőségek szerint kitűnő geográfiai szótárát, amelynek egyik fő érdeme annak teljessége. Ahogy az alcimben kifejezte, a szótárban "minden város, falu, és pusztábetűrendben körülményesen leiratik."^{15/}

FÉNYES-nek ezt a munkáját tartja egyébként még ma is a legnagyobb becsben a tudomány - ebben FÉNYES értékelése szinte egyértelműen egyezik -,^{16/} mert a NAGY Lajos által feltárt állapotokhoz képest ez az egyetlen munka, amely további topográfiai tagolás szerinti igen nagybecsű népességi és egyéb vegyes adatokat volt képes a földrajz és helytörténet számára feltárni az újabb állapotnak megfelelően. E munka is bizonyítja, hogy a magyar leíró statisztikai iránynak az a fő földrajztudományi vonala, amelyet még BÉL inaugurált, milyen erős gyökerekkel rendelkezett még ebben az időben is és a hazai földrajztudomány elmaradottsága következtében még mindig milyen jelentős hiányokat pótol az ilyen vegyes jellegű tudományos mű is. Erre egyébként FÉNYES más műveiből is lehet példákat felhozni, így például 1847-ben megjelent "Magyarország leírása" című művét, melynek előszava hangoztatja, hogy ez sommázata tulajdonképpen az első geográfiai és statisztikai leírást nyújtó nagy műnek, amely nagy terjedelme és költséges volta miatt még mindig nem juthatott el az ország elég széles rétegeihez.^{17/} Jellemző azonban, hogy FÉNYES ide is felveszi már az un. alaperők tárgyalása mellett a leíró statisztikai tradícióknak megfelelően az állam alkotmányára és igazgatására vonatkozó un. II. és III. részt is, noha ezeket jóval rövidebben tárgyalja csak mint az un. alaperőket, vagyis a népességi és gazdasági adatokat. E munka fő érdemének egyébként azt kell tekintenünk, hogy az 1842-1843-as "Magyarország statisztikájával" szemben is igyekszik mindenütt a legújabb állapot szerinti képet megrajzolni. Az előszó szerint teljesen átdolgozott és új adatokon alapszik a népesség, a bányászat, az ipar, a kereskedelem, az állami jövedelmek, az un. "fenyítőőrség", valamint a takarékpénztárakkal kapcsolatos adatszerű leírás. Magyarország népessége Erdély nélkül e 1847-es mű szerint, szemben az 1840-es anyakönyveken alapuló 1842-1843-as mű adataival, nem 11 367 091, hanem 11 895 796. A népsűrűség 2 479, de ez az adat a 8 494 gazdasági mérfölddel számított országterületen alapszik és így nehezen összehasonlítható. A nemesség számát 617 521-re teszi és vármegyénkénti tagolásban is feltünteti, a hadiadóköteles porták számát pedig 6 346 1/8-ban adja meg.

Fontosabb azonban a magyar leíró irány fejlődésének elemzését illetően FÉNYES munkásságával kapcsolatban azt kiemelni, hogy - mint erre másutt rész-

letesen utaltunk^{18/} -a leiró statisztikai irányt minden olyan nagy népszerűsége ellenére, amely FÉNYES munkásságát a legnagyobb lelkesedéssel és elismeréssel illette, éppen a Magyar Tudományos Akadémia köreiben komoly bírálattal is illették. Ahogy erre ugyancsak utaltunk,^{19/} ezek a kritikák bár nem kifejezetten, de végülis a politikai aritmetikai jellegű vizsgálódásokat hiányolták FÉNYES tevékenységében nem is annyira a modern polgári statisztikát, - noha BITNITZ középiskolai matematika tanár beválasztásán keresztül ebben az irányban is tett az Akadémia egy halvány kísérletet.^{20/} FÉNYES, aki az előbbieken említett 1847-es összefoglaló jellegű leiró mű előszava szerint élete nagy ambíciójának Magyarországi iparstatisztikájának és geográfiai szótárának kidolgozását tekintette, talán az előbbi kidolgozásával tette volna a legnagyobb szolgálatot hazájának a polgári átalakulás küszöbén. Midőn az első felelős magyar minisztérium keretében létrejött az első magyar hivatalos statisztikai szolgálat, ez a munkálat FÉNYES vezetésével be is indult s nem rajta múlt, hogy az sohasem jöhetett létre ebben a formában. Mégis FÉNYES statisztikai érzéke helyesen érezte meg, hogy az ún. politikai aritmetikai jellegű vizsgálódások nem esnek már kívül a késői leiró statisztikai kereteken, hanem egész egyszerűen a népességre vonatkozó statisztikai adatok integráns részét képezik.

Erre vall talán legnagyobb szabású és legérettebb félbemaradt, inkább csak megkezdett nagy munkája, "A Magyarbirodalom statisztikai, geográfiai és történeti tekintetben" című nagy mű megjelent egyetlen I. kötete, a "Komárom vármegye". Ez a nagy sorozat, mely alcíme szerint "Részletes és kimerítő leírása Magyar- és Erdélyországnak", 1848 elején látott napvilágot és sajnos folytatásra már nem került. Az előszó szerint^{21/} e műnek számos új szempont ad időszerűséget, így a népesség leírásánál a népmozgalomra való kiterjeszkedés is. Egyéb új szempontok az 1847-es sommázaton túlmenően főleg a topográfiai, orvosi és jogi nevezetességek felemlítéséből adódnak még.

A Komárom megyei népességi adatok egyébként az 1845-1846-os egyházi anyakönyveken alapulnak, az álló népesség számát felekezetenként adva meg továbbá férfiak és nők szerinti tagolásban. A népmozgalmi arányszámokat még a SÜSSMILCH korabeli, azaz közel száz éves arányszámokban adja meg FÉNYES, a születésekre 22:1, a halálozásokra 31 1/2; 1, a házasságkötésekre pedig 99 8/9; 1 arányban.^{22/} Az álló népesség adatai természetesen csak a polgári népességet ölelik fel és a foglalkozási tagoláson kívül más ismérv szerint nem is részletezik az álló népességet. Noha mindez a népmozgalmi rész az egész Komá-

rom vármegyei leírásban alig több mint fél oldal terjedelmű, mégis nagy vívmány FÉNYES korábbi műveinek felfogásával szemben és mintegy átmenetet képez FÉNYES későbbi azon törekvéseihez, hogy a hazai biztosításügy fellendítésével kapcsolatosan egy magyar halandósági táblát is kidolgozzon.^{23/} Ez a megyenkénti leírás egyébként a geográfiai szótár követelményeinek is eleget tesz s e megakadt megyei sorozat adatait egyesítette nyilván FÉNYES később a híres geográfiai szótárban.

Az eddigiekből is kitűnően FÉNYES teljesítményei messze kimagaslának saját korából hazai viszonylatban, noha nem lehet mégsem azt elmondani róla, hogy elméleti vonatkozásban véghezvitte volna a maga teljes egészében mindazokat a szükséges átalakításokat a magyar leíró statisztikai irányon, melyeket a kor megkövetelt és melyek segítségével a kialakulóban lévő, korszerű QUETELET-féle statisztika meghonosodása elérhető lett volna. E feladat megoldását az 1848-as polgári átalakulás békés megvalósulása akadályozta meg s ezen keresztül FÉNYES statisztikusi és politikai pályafutása is derékbatört és egyre tragikusabb fordulatokat vett.^{24/} A hivatalos statisztikai szolgálat kifejlődésének meghiusulása azt az egyik leghatalmasabb új forrását vágta el a magyar polgári statisztikának, melyből éppen a leghaladottabb és az őket követő országokban táplálkoztak. A politikai aritmetikával való kapcsolat felvételének elmaradása és ez utóbbi bekebelezésének meghiusulása viszont azt eredményezte, hogy a magyar szabadságharc bukását követő abszolutista korszakban a politikai aritmetika egy újabb fellendítésére tettek a magyar statisztikai tudomány olyan színvonalas képviselői, mint FÁY András és FÉNYES kényszerű kísérletet, hogy legalább erről az oldalról is előkészítsék a kifejlett polgári statisztikai tudomány problémakörére való áttérést. Változatlanul az elméletre várt azonban a polgári hivatalos statisztikai szolgálatok ideológiájának a kidolgozása, de ezzel a FÉNYES működésének felfelé ívelő szakaszát jelentő szabadságharc előtti korszak elméleti statisztikai képviselői még adósak maradtak, noha ekkor már megkezdte oktatói és tudományos irodalmi működését KONEK Sándor, aki a következő évtizedben ezt a végső áthidaló feladatot is elvégezte. A döntő lépéseket azonban már nem is ő maga, hanem a magyar hivatalos statisztikai szolgálat képviselői tették meg ezen az uton.

Mielőtt még erre a fejtegetéseinket lezáró fejezetre rátérnénk, csak egészen röviden kívánunk utalni arra, hogy mind FÉNYES, mind a későbbi korszak akadémiai és hivatalos statisztikai képviselőinek legjobbjai még hosszabb ideig a magyar leíró statisztikai tradíciók hatása alatt állottak és a Magyarországot leíró

statisztikai művek kidolgozását továbbra is feladatuknak tartották. Ezt a gyakorlatot végül is a hivatalos statisztikai évkönyv közreadása és népszerű és széles körben ismert kiadványként való elterjedése szüntette csak meg a századforduló táján. ^{25/}

Eltételezve FÉNYES olyan műveitől, melyeket az abszolutizmus időszakában tisztán a megélhetés kényszerűsége következtében írt, ^{26/} olyan leíró vonatkozású művei között, melyek Magyarország leírásával kapcsolatosak, elsőnek "Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása" c. művét említhetnők 1857-ből, melynek nagy része volt abban, hogy a nemzeti közvélemény rokonszenve elfordult FÉNYES-től, noha neki volt oroszánrésze a statisztikai országos közvélemény kialakításában. ^{27/} FÉNYES e művében ugyanis Magyarországot mint az ausztriai birodalom abszolutizmuson alapuló közjogi alkotó részét tárgyalta két részben, az elsőben az összbirodalom statisztikáját nyújtva, a másodikban pedig annak részletes földrajzi átnézetét. Az első, statisztikai jellegű rész a "Gesamtmonarchie" területére és lakosaira, valamint gazdasági életére vonatkozó adatokat összesítve tárgyalta és így ebben a kötetben Magyarország csak mintegy földrajzi fogalomként szerepelt külön. ²⁸ A statisztikai rész második felében FÉNYES már egy részbe egyesítette - akárcsak MAGDA - a SCHLÖZNER-i hagyományoknak megfelelő alkotmányos és igazgatási leíró részeket. FÉNYES a magyar álló népességre vonatkozó adatokat a határőrvidék népessége nélkül 7 864 262 főben adta meg az 1850-51-es osztrák népszámlálás alapján ^{29/} ez is olyan adat azonban, melyet a nemzeti közvélemény visszautasított.

FÉNYES 1865-ben újra megpróbálkozott a "Komárom vármegyével" elapadt régi nagy leíró sorozat felélesztésével "Magyarország ismertetése statisztikai, földirati és történeti szempontból" címmel. Ebből azonban csak az I. kötet jelent meg két vaskos félkötetben. E műhöz az ösztönzést nyilvánvalóan az adta, hogy a 60-as évek elejétől a hivatalos statisztikai adatgyűjtések szükségességének gondolata egyre inkább tért nyert és többek között a magyar helytartótanács is elrendelte un. "megyei statisztikai bizottmányok" létesítését, melyek feladata a megyei statisztikai monográfiák létrehozása volt. Ezeket az elkészült monográfiákat a főispánok rendelkezésére bocsátották és ez utóbbiak közvetítésével kerültek az adatok FÉNYES-hez, ^{30/} aki azokat az általa kidolgozott korábbi rendszerezésben feldolgozta. Az eredetileg négy kötetre tervezett mű anyaga azonban elmarad FÉNYES Komárom vármegyei kötetének mind részletessége mind feldolgozása mögött és az összesen 11 megyére terjedő anyag ugyancsak töredék maradt. ^{31/}

FÉNYES egy utolsó hasonló jellegű próbálkozásaként említhetnénk azt a Tudományos Akadémián benyújtott dolgozatát,^{32/} mely a nemzetiségi megoszlás meghatározására tett ismételt kísérletet az általa korábban is követett módszerrel, vagyis a helységek és települések döntő nemzetiségi karakterének a meghatározása alapján, az abszolút korszak két osztrák népszámlálása, az 1850-51-es és az 1857-es adataival polemizálva. Ez a módszer azonban egyrészt az asszimiláció megindultával, másrészt a kapitalista fejlődés fokozottabb beindulásával, és az ebből folyó belső munkaerő-vándorlások megkezdődésével egyre kevésbé volt már alkalmas hű képet nyújtani hazánk nemzetiségi megoszlásáról és mindaddig, míg új kezdeményezések nem történtek - e téren ebben a kérdésben, aligha lehetett e téren jobb megközelítésre szert tenni.

A FÉNYES korából, illetve részben már a későbbi korból kinőtt szerzők közül, akik továbbra is a leíró módszernek tettek koncessziókat és a "Magyarország statisztikája" műfaj további neves művelői voltak, elsőként KAUTZ Gyula lenne említhető.

KAUTZ műve, "Az ausztriai birodalom statisztikája, különös tekintettel Magyarországra", 1855-ben jelent meg, - ahogy a szerző hangsúlyozza "számos forrásból összeszedvén".^{33/} Ez utóbbi megjegyzése már utal a szerzőnek arra az álláspontjára, hogy nem tekinti különösebben eredeti műnek e műfaj termékét és inkább már kézikönyv szerepet szán neki, úgy ahogy ez később KONEK-nél már a címben is jelentkezik. KAUTZ anyagbeosztása egyébként továbbra is a hagyományosan kialakult hármas csoportosítás, mégis abban a modernebb változatban, hogy a terület és a népesség, továbbá az anyagi műveltség mint a tulajdonképpeni statisztikai tárgyat adó alaperők, foglalják el az I. és II. főrészt, a másodikhoz csatolva még a szellemi műveltség adatait is, - a III. rész pedig a közjogi és közigazgatási szerkezet leírásával foglalkozik. Ugyanez állapítható meg KONEK idevágó munkásságáról is, noha e műfaj felelevenítése 10 évvel KAUTZ után és KONEK saját, 1855-ös elméleti műve után már hozhatott volna szerkezeti változásokat is. KONEK munkája, az "Ausztriai-Magyarországi Monarchia statisztikai kézikönyve", két kiadásban is megjelent, 1865-ben, illetve 1868-ban. Ez a mű viszonylag új adatok alapján és igen korszerű formában tárgyalta azokat a legfőbb adat-szerű összefüggéseket, melyeket KONEK ugyancsak három fő részben csoportosított KAUTZ művével egyezően.

Egy hasonló jellegű mű volt PISZTORY Mór pozsonyi jogakadémiai professzor "Az osztrák-magyar monarchia statisztikája" című munkája is, mely ugyancsak két kiadásban, 1874-ben és 1883-ban látott napvilágot. Ennek rendszere már mégis annyiban eltért a konvencionálisan kialakult, illetve részben módosult leíró statisztikai hagyományoktól, hogy rövid elméleti bevezetést bocsátott eléje a szerző, mely irányt vett már a polgári statisztikai módszertan kialakítására is és ugyanakkor a III., közjogi és közigazgatási jellegű leíró részt igyekezett statisztikai számszerű tartalommal megtölteni és a politikai élet statisztikájaként felfogni.^{34/} A második kiadásban végül is ezt az egész III. részt mint nem statisztikai érdekűt elhagyta, de ugyanakkor egy másik leíró tradíció felelevenítése-képpen a többi európai állammal összehasonlító modorban igyekezett a monarchia főbb statisztikai adatait ismertetni.

Ezt a sort lehetne még folytatni más, kisebb jelentőségű művekkel, de úgy gondoljuk annak bemutatására ez is elég, hogy a leíró statisztikai irány magyarországi döntő és hosszantartó hatásának illusztrálása meggyőző legyen, még közvetlenül egy évtizeddel a századfordulót megelőzően is. Kétségtelen, hogy a leíró irány túlélésében szerepet játszottak azok a döntő politikai fejlemények, elsősorban a szentszövetség elnyomó politikája, majd az abszolutizmus kora, melyek hazánk polgári átalakulását késleltették, de szerepet játszott benne az osztrák statisztikai tudomány, - ha nem is a magyarnak megfelelő mértékű, de hasonlójellegű lemaradása a tudományos világramlatoktól a statisztika terén. Az osztrák statisztikai tudomány volt ugyanis az a fő tudományos forrás, amelyre belső erők hiányában a magyar statisztikai tudomány szinte kizárólagosan támaszkodhatott s ennek lett volna a szerepe az, hogy felénk a nyugati statisztikai tudomány újabb áramlatait minél gyorsabban és minél hívebben közvetítse.

E fontos összekötő láncszem hiányában a magyar statisztikai tudomány nem tudott az adott körülmények között nagyobb teljesítményeket felmutatni, csak jóval később akkor, midőn a kiegyezési rendszer létrehozásával ezek a politikai akadályok elhárultak és az európai statisztikai tudomány fejlődésébe most már közvetlenül tudott bekapcsolódni. A magyar statisztikai tudomány többrehatóóságának ékesen szóló bizonyítéka az, hogy a magyar statisztika, - főleg a hivatalos statisztikai szolgálat - egy-kettőre az élvonalba volt képes magát felküzdeni és tudományosan is erőteljes tempóban hozta be lemaradását az I. világháború kitöréséig. Hogy ez a fejlődés sem volt azonban töretlen, annak csak egy részét tulajdoníthatjuk a leíró hagyományok elméleti sivárságának, más - főleg gazdasági és

társadalmi jelentős okok is működtek ebben közre, amelyeknek elemzése azonban már nem ennek a tanulmánynak a feladata. Az elmélet fejlődésének egy rövid összefoglalása csupán az a szükséges kiegészítés a 19. sz. negyvenes éveitől kezdve, mellyel legcélszerűbben lezárhatjuk hátralevő fejtegetéseinket.

JEGYZETEK

1. Vö. HORVÁTH R.: Fényes Elek, a haladó magyar statisztikus és reformer (1807-1876), Acta Univ. Szegediensis, Jur. et. Pol., Tom. III., Fasc. 5., Szeged, 1957., - valamint az ott idézett FÉNYES-irodalommal és értékeléssel.
2. HORVÁTH R.: Hatvani István professzor, stb. c. monográfia, id. kiad., 233. p. és 101. lábjegyzet, - utalással ERCSEY 1831-ben történt beválasztására és 1835-ből kelt levelező tagsági oklevelének szövegére. MAGDA bevétele 1834-ben, LASSU-é pedig 1833-ban történt egyébként.
3. HORVÁTH, 1. alatt id. m., 8. p.
4. Uo., 9. és köv. p.
5. FÉNYES, a szövegben id. m., I. köt., Pest, 1836., II-III. köt. uo., 1837., IV.-VI. köt. uo., 1839-1840.
6. FÉNYES: Magyarország statisztikája, I-II. köt., Pest 1842-1843., - az I. köt. -ben Magyarország alaperői, a II. köt. -ben Magyarország alkotmánya és államigazgatási rendszere.
7. HORVÁTH R.: Fényes Elek a haladó magyar statisztikus stb. 17. és köv. p.
8. Uo., 11. p., - hivatkozással KOVÁCS A.: Activité Statistique d' Alexis Fényes, Revue de la Société Hongroise de Statistique, 1924., 57. és köv. p. -.
9. FÉNYES E.: Magyarország statisztikája, id. kiad., 4. p.
10. Uo., 34. p.
11. Uo., "A magyar kereskedés táblázatja" a 248. és 249. p. között, az állatállományra vonatkozó adatok a 251. és köv. p., a fontosabb termékek uo., valamint 274. és köv. p.
12. HORVÁTH, id. m., 12. p.
13. Uo.
14. Uo., 13. és köv. p.
15. FÉNYES: Magyarország geographiai szótára, Pest, 1851., I. köt., A-K. 285. p.
16. HORVÁTH, id. m., 21. és köv. p.

17. FÉNYES: Magyarország leírása, Pest, 1847. Előszó, - ahol FÉNYES kifejti, hogy az általa eddig kidolgozott kilenc kötet sommázatát adja itt a legújabb adatok alapján és a legújabb változások szerint átdolgozva. Az I. kötetben egyébként Magyarországot általában, a II. kötetben pedig részletesen írja le, ideértve az un. visszacsatolt részeket is.
18. HORVÁTH R.: A politikai aritmetika magyarországi problémái, id. h. 625. és köv. p.
19. Uo., 616. p.
20. HORVÁTH: Fényes Elek a haladó magyar statisztikus, id. h., 21. és köv. p.
21. FÉNYES, a szövegben id. m., Pest, 1848., Előszó.
22. Uo., 19. p.
23. HORVÁTH: A politikai aritmetika, stb., id. h., 617. p., - FÉNYES halandósági táblájának reprodukálását lásd ua.: The scientific study of mortality in Hungary before the modern statistical era, Population Studies, 1963. Nr. 2., 187. és köv. p.
24. HORVÁTH: Fényes Elek a haladó magyar statisztikus, stb., id. h., 24. és köv. p.
25. HORVÁTH R.: A magyar hivatalos statisztikai szolgálat kialakulásának jelentőségéről, Stat. Szemle, 1958. 2. sz., 172. és 177. p.
26. Pl., FÉNYES: Törökországnak leírása, Pest, 1854.
27. FÉNYES: Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása, Pest, 1857, - továbbá HORVÁTH: Fényes Elek a haladó magyar statisztikus, stb., - id. h., 8. p.
28. FÉNYES: Az ausztriai birodalom statisztikája, id. kiadás, a II. köt. "Magyar birodalmi koronaországok" megjelöléssel Magyarország, Erdély, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, Horvát- és Szlavonország, a Katonai Végvidék és Dalmátország szerint részletezve foglalja össze Magyarország statisztikáját, 221. és köv. p.
29. Uo., I. köt. 23. p.
30. FÉNYES: Magyarország ismertetése, Pest, 1865., I/1. és I/2. kötet - a szövegben hivatkozott rész az I/1. kötet 384. oldalra való hivatkozással. Tulajdonképpen ezt megelőzően FÉNYES megkísérelt még egy Magyarország leírást kiadni, melyet egyesített egy gazdacimtárszerű kiadvánnyal: Magyarország 1859-ben statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból, Pest 1859. I. köt., - mely alcíme szerint: Részletes és kimerítő leírása az egyes vármegyéknek, a 100 holdnál többet bíró birtokosoknak s járások szerint a városok, megyei városok, falvak és pusztáknak.
31. FÉNYES, id. 1865-ös m., - ahol az I/1. köt. 6, az I/2. pedig 5 dunántúli megye leírását tartalmazza.
32. FÉNYES: A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint, Pest, 1867.

33. KAUTZ Gy. : Az ausztriai birodalom statisztikája különös tekintettel Magyarországra, Pest, 1855. - továbbá KONEK S. : Az ausztriai-magyarországi monarchia statisztikai kézikönyve, Pest, 1865., ill. 2. kiad. uo. 1868.
34. PISZTORY M. : Az osztrák-magyar monarchia statisztikája, Pozsony, 1874., - illetve 2. kiad. uo., 1883., - a szövegben hivatkozott rész 42. és köv. p.

IX. fejezet

AZ AKADÉMIAI STATISZTIKA AZ 1830-1840-ES ÉVEKBEN ÉS AZ ELMÉLETI STATISZTIKA PROBLÉMÁINAK MEGOLDÁSA A HIVATALOS STATISZTIKAI SZOLGÁLAT KÉPVISELŐI RÉSZÉRŐL A KIEGYEZÉSI KORSZAKBAN

A 19. sz. harmincas éveinek a végén és a negyvenes években megindult azon átalakulások a magyar leiró statisztikai irányban, amelyek FÉNYES tevékenységével állottak összefüggésben, csak igen lassan és mintegy jó egy évtizedes késéssel éreztették hatásukat a magyar statisztikai elmélet akadémiai oktatásban tevékenykedő képviselőinek a munkásságában. Ha azt az első művet, MICHNAY András Dániel pozsonyi tanár^{1/} munkáját vizsgáljuk, mely megjelenése időpontját tekintve FÉNYES első két nagyszabású munkája megjelenése utánra esik, ebben még nyomát sem találjuk a leiró irány gyakorlat felőli megújulásának.

MICHNAY "Statisztika" című műve Pozsonyban jelent meg 1844-ben és az egyetlen vívmány, melyet benne a kor hatásának kell tulajdonítanunk, csupán abban jelölhető meg, hogy magyar nyelven került közreadásra. A szerző előszava szerint egyébként a mű kézikönyv jellegű és azon főiskolai hallgatók használatára volt szánva, akik történettudományi felkészültségük alapján "képesek a státusbani élet fontosságát méltányolni vagy legalább sejteni". Fő forrását egyébként - ugyan csak az előszó szerint - FRANZL és SPRINGER munkái képezték, melyek egyes részeinek szó szerinti közlésével sikerült csak e mű nyomdai megjelenését kieszközölni, ami tükrözi az akkori osztrák cenzura gátlásnélküli módszereit.^{2/} A szerző érzi azt a szükségletet, hogy Magyarország statisztikáját is inkorporálnia kellene anyagába, de ezt kettős érveléssel is elhárítja. Egyrészt arra hivatkozik, hogy az általános európai statisztika anyagával módszertani szempontból

helytelen lenne összekeverni a speciális magyarországi statisztikai anyagot, másrészt pedig azzal érvel, hogy "hazánk statisztikáját már egy hasznos író ügyes tollából bírjuk s ezenfelül némely honi viszonyaink nemsokára lényegesen fognak változni".^{3/}

A szerző a statisztika elméletéről mintegy 30 oldalon értekezik a statisztika fogalmát az állam politikai leírásával azonosítja, érte ezalatt közelebbről az államérek és államérek leírását. A kialakult skolasztikus tudományos rendszertől ez a felfogás csak annyiban tér némileg el, hogy az államérek közé csak a népességet sorolja (I. rész), a gazdasági élet statisztikáját azonban nem, ez utóbbit MICHNAY az államérek közé sorolja. Ezáltal az államérek fogalma bővül oly módon, hogy ahhoz nemcsak a politikai érdekek (II. rész: alkotmány és igazgatás), erkölcsi érdekek (III. rész), de a gazdasági érdekek is besoroltatnak (IV. rész), - melyeket a külső államérek követnek (V. rész: diplomáciai viszony más államokkal^{4/}). A statisztikai tudomány módszereiként a néprajzi, összehasonlító, táblázatos és képleges módszereket említi, melyek közül a legjobbnak az összehasonlító tartja azért, mert ez lehetővé teszi a politikai tanulságok összegzését. A néprajzi módszert (-azaz az ACHENWALL-féle értelemben vett - egyes országok részleges leírásán alapuló módszert) túlzottan eleminek, a táblázatos csak ismétlések céljaira alkalmasnak, a képlegest - vagyis grafikus ábrázoláson alapuló - pedig túl komolytalannak tartja.^{5/}

A statisztika története és irodalma teljesen ennek az egyoldalú leíró felfogásnak megfelelően van kifejtve MICHNAY-nál, csak a SECKENDORFF-CONRING-féle régebbi és az ACHENWALL-SCHLÖZER-féle újabb leíró iskolát hajlandó a statisztikai tudomány őseinek elfogadni, az újabb irodalmi áramlatok közül pedig csak az ennek megfelelő újabb német, francia és angol szerzőket említi, elsősorban ZIZIUS-t, MANNERT-et, PEUCHET-t és SINCLAIR-t.^{6/}

Az Európa statisztikai leírását tárgyaló alkalmazott statisztikai rész rövid összefoglaló áttekintést ad a földrészről, majd országoként veszi sorra az állami nevezetességeket, kitérve a népesség számára, születési, halálozási viszonyainak rövid említésére is acélból, hogy megállapíthassa a népesség növekedésének vagy hanyatlásának a tényét.^{7/}

1847-ben egyszerre két jelentősebb statisztikai elméleti munka is jelenik meg, mindkettő a győri jogakadémián folyó statisztikai oktatáshoz kapcsolódva. Az egyik RAMÓCZY Valerián bencés tanár munkája, aki tulajdonképpen a

magyar nyelv és irodalom tanára volt,^{8/} de helyettesként un. államtani oktatómunkát is fejtett ki és ebben a keretben - a kor jogtudományi felfogásának megfelelően - igen nagy lelkiismeretességgel dolgozta ki a statisztika tankönyvét a joghallgatók használatára. A másik mű a fiatal Győrbe kinevezett új statisztika professzor, KONEK Sándor munkája és csak ez utóbbi az, melyben a statisztikai tudomány polgári elméletének első komolyabb csirái mutatkoznak.

RAMÓCZY a statisztikát államtanként (-államdalomtan-) három kötetben dolgozta ki, és pedig az I. kötetben a statisztika elméletét és Európa statisztikáját általában, a II. -ban Magyarország és Erdély statisztikáját, a III. -ban pedig az egyes európai államok statisztikáját külön-külön.^{9/} Mint látható, RAMÓCZY teljes rendszer kialakítására törekedett és viszonylag széles látókörrrel és a legújabb adatok alapján oldotta meg ennek az elavult koncepciónak a keretében a kitűzött feladatot. A statisztikai tudomány meghatározását az akkori német leíró statisztikai tudomány legfrissebb felfogását képviselő BUTTE után adja meg az állam állapotának az állami nevezetességekkel való leírásában, ahol a hangsúly már az államcélokon van.^{10/} Ez utóbbiak, a kialakult felfogás szerint, - melyet már MICHNAY is követett -, lehetnek erkölcsiek vagy anyagiak. A statisztikai tudomány rendszerét RAMÓCZY lényegesen leegyszerűsíti, midőn azt három részre tagolja, ugymint 1. a föld leírására, 2. a népességére, ideértve nemcsak annak erkölcsi és szellemi viszonyait, de az anyagiakat is, - tehát az anyagi termelést is -, s végül 3. az alkotmány leírására. Ugy tűnik az államigazgatási rendszer leírását RAMÓCZY nem tartotta az államtanhoz tartozónak.^{11/} A statisztikai módszerek között ugyanazokat sorolja fel mint MICHNAY, megtoldva azt az un. oknyomozó módszerrel, melyre már FABER is hivatkozott.^{12/} RAMÓCZY különös módon ide sorolja a népességszám és a haderő létszámviszonyainak a kutatását is, ami arra vall, hogy ezeket egy kissé már a leíró módszeren túli problémáknak érezte. A statisztika történetét részletesebben és pontosabban tárgyalja elődeinél, de ugyancsak a leíró vonatkozású fejlődésre korlátozva. Kitér a magyar szerzők munkásságának ismertetésére is, de nem SCHWARTNER vagy FÉNYES munkásságát emeli ki, hanem SPRINGER osztrák szerző művét tartja remekműnek az 1840-es évből.^{13/} A Magyarország leírását nyújtó munkák mellett, mint újabb műfajt, megyei leírásokat is említ, jól regisztrálván azt a fejlődést, amely már a század eleje óta e téren folyt, de csak a negyvenes években keltett nagyobb figyelmet.

Az európai statisztika - amelyet RAMÓCZY kidolgozott - általában a konvencionális keretekben mozog. A szerző felsorolja Európa államait politikai jelle-

gük szerint (császárság, királyság, nagyhercegség, stb.), majd határait és nagyságát ismerteti, - termékeit a szokványos növényi, állati és ásványi tagolásban írja le, míg lakosait részben országoként, majd főleg származás és nyelv, illetve gyéren részletezett testi és szellemi tulajdonságok szerint ismerteti. Hogy itt a lakosság tulajdonságainak ilyen tagolásánál már némi QUETELET-i hatásokról van szó, azt QUETELET német elődeire, az egyik legjobb nevű német politikai aritmetikusan tekinthető KASPER-re és kifejezetten már az önálló népességtudományi vonalba eső SÜSSMILCH-re való hivatkozások is tanúsítják, nemcsak a kiváló belga statisztikus nevének említése. E hivatkozásokra főleg a testmagasság, népmozgalom és középelettartam, továbbá az átlagos életkor, halandósági táblák és családnagyság kapcsán történik említés, de csak igen hozzávetőlegesen.^{14/} A városok nagyság szerinti felsorolása is modernebb vonása már RAMÓCZY művének.^{15/} Az európai általános statisztikát az I. kötetben RAMÓCZY az ausztriai birodalom statisztikai leírásával zárja.

Magyarország és Erdély népességét RAMÓCZY a II. kötetben kikerekítve, hozzávetőlegesen adja meg, mert már az elméleti részben kifejtette, hogy a kor statisztikai adatai nagyon is hozzávetőlegesek és nem érdemes a pontosságot túlságosan erőltetni. Így az anyaországra 12 milliót, Erdélyre 1,9 millió főt számol, - miután már előbb a nemesség számát a FÉNYES által megállapított nagyságrenddel vette figyelembe. A "HETILAP" című sajtótermék alapján a földművesek számát 8 124 000-ben állapítja meg, a jobbágyokét 750 000-ben, a jobbágy telkeket azonban csak 250 000-ben. Az adózás alá eső jobbágytelkek száma ennél is kisebb ugyanezen forrás szerint, csak 237 000.^{16/} RAMÓCZY határozott törekvést mutat a gazdasági élet leírásánál is a számszerűségek megragadására, de néhány termelési adaton, az állatállomány számszerinti megadásánál, valamint a gyárak számának megállapításánál jóval többre nem futja a rendelkezésre álló forrásokból.^{17/} Ez utóbbinál FÉNYES-re hivatkozik, a magyar gazdasági fejlődés problémái kapcsán pedig ERDÉLYI ez utóbbi által kiadott művére.^{18/}

KONEK Sándor 1845-ben került a győri jogakadémia statisztikai tanszékére, majd e haladószellemű akadémia megszűnése után 1849-ben a pozsonyi jogakadémia parallel-tanszékére került át, s végül 1853-ban a pesti egyetem statisztikai tanszékére nevezték ki, mint legérdemesebb jelöltet. Említett 1847-es munkája,^{19/} mely kifejezetten az elmélet kialakítását vette célba, azt mutatja, hogy KONEK a feladat időszerűségével, - nevezetesen, hogy a magyar statisztika elméletét az egységes polgári statisztikai tudománynak megfelelően kell átalakítani -,

tisztában volt, de a megoldás útját ekkor még inkább csak sejtette és később is tapogatózva kereste. Utal ugyanis arra, hogy bár a statisztika tartalmi része alakult ki történelmileg előbb, az elmélet problémáit is meg kell azért oldani. E téren némi részsikereket KONEK ért is el. Így rögtön az általa tárgyalt 1. kérdés-komplexum, az új tudomány elnevezése terén végleg szakít a leiró iskola államismerére, vagy államtudományra utaló elnevezéseivel, és a magyarosító törekvésekkel is bátran szembeszállva a "statisztika" szó mellett tör lándzsát. A statisztikai tudomány tárgyát azonban még ő is a korabeli leiró iskola, - közelebbről BUTTE és ZIZIUS felfogása alapján határozza meg,^{20/} ami azután teljesen félrevezeti a 2. nagy kérdéskörnél, a statisztikának a többi államtudományoktól való elhatárolásánál. Így eshet meg az is, hogy a politikai aritmetikát mint a statisztika segédtudományát értékeli - más közgazdasági jellegű tudományokkal együtt.^{21/} A statisztika forrásait, a 3. kérdés-komplexumot ugyancsak a leiró iskola szellemében tárgyalja KONEK, de a magánforrások között az ún. "statisztikai irodák", vagyis a statisztikai hivatalok jelentőségét felismeri és röviden fejlődésüket is felvázolja. Kiemeli velük kapcsolatban, hogy miután a statisztikai munka már az egyes ember erejét meghaladja jelentőségük állandóan nő és a feudális titkosság feloldásával az állami életben is egyre nagyobb helyet foglal el.^{22/} A 4. kérdéskör, a statisztika módszere, teljesen leiró szellemű, és ugyanez mondható el az 5. kérdéskörrel, a statisztika rendszeréről kifejtettekről is. KONEK főleg az állam alaphatalmát tárgyalja, e néven a népességet és a gazdasági erőt foglalva össze. E két témakör egyben tulsúlyra is jut nála a közjogi és államigazgatási vonatkozásokkal szemben. A népességgel kapcsolatban a népszámlálások és az anyakönyvezés problémáinak kiemelése lényeges a polgári statisztikai fejlődés szempontjából, valamint a népesedéspolitikai új áramlataié, - a gazdaságstatisztikai részben pedig főleg a kapitalista fejlődésnek megfelelő bányászati, ipari és külkereskedelmi statisztikáé mondható sikerültnek.^{23/} Figyelemre méltó a jogi természetű leiró statisztikai témákkal kapcsolatban a büntetőjogi statisztika kiemelése is. A 6. kérdéskör, a statisztika története és irodalma, bár új tudományként értékeli a statisztikát, szintén a korabeli leiró koncepció színvonalasabb kifejtését adja csak, egyedül a magyar szerzők kontribúcióinak értékelését lehet a polgári fejlődés értékelése szempontjából kiemelni. Itt kellő fénybe helyezi SCHWARTNER és FÉNYES működését, és BERZEVICZY-t is megemlíti, továbbá az osztrák hivatalos statisztikai kiadványokra is felhívja a figyelmet, az ún. "Tafeln"-re és szerkesztőjükre is, CZÖRNIG-re.^{24/}

Végeredményben tehát már KONEK ezen 1847-es műve is letért sok vonatkozásban a leíró koncepció vonaláról, noha nagyban-egészben még követte azt. E mű második kiadása, mely ezt a most elemzett részt is teljesen inkorporálta a mű I. részeként, még jelentősebb eredményeket ért el a polgári statisztika elméletének megvilágítása terén. Ez az 1855-ben kiadott második rész, - mely "A statisztika legújabb állása, közigazgatási, tudományos és irodalmi tekintetből" címet viselte,^{25/} két döntően új fejlődési tényezőt elemez: a hivatalos statisztikai szolgálatok kifejlődésének, és a matematikai irány kialakulásának hatását a statisztikai tudomány elméletére.

KONEK itt abból indul ki, hogy miután a társadalmi élet lassu, de fokozatos változásait csak a statisztika képes nyomon követni, a gyakorlati statisztika egy új ága, az államigazgatási statisztika alakult ki, melynek fő tevékenysége az adatok felvételében, feldolgozásában és közlésében áll. Működésének alapja, - ahogy már korábban rámutatott - a nyilvánosság s emellett a szabadelvűség és a közvélemény támogatása.^{26/} Részletesen foglalkozik az államigazgatási statisztika szerveivel, nemcsak a legkialakultabb jellegű statisztikai hivatalokkal, de a tudományos célú statisztikai társaságokkal és első ízben a magyar szakirodalomban, a külön célra alakult statisztikai parlamenti bizottságokkal is, mely utóbbiakat KONEK általában az ún. "ankétekkel" azonosít.

A statisztikai hivatalok bő problematikáját KONEK kimerítően tárgyalja, rámutatva nemcsak a szervezeti problémákra, de egyes olyan módszertani vonatkozásra kérdésekre is, mint amilyenek az adatgyűjtés módja, köre és terjedelme, a felvétel és feldolgozás közegei, vagy a statisztikai hivatalok szervezeti felépítése. E kérdésekben főleg FALLATI fejtegetései nyomán halad, de az utolsónak említett kérdéskört például MOREAU de JONNÈS nyomán exponálja, vagyis a három fokú felépítés híve.^{27/} Részletesen ismerteti egyébként az összes fontosabb európai államok hivatalos statisztikai szervezetének kialakulását és felépítését, Belgiummal, Ausztriával és Angliával kezdve, majd Franciaországgal és a többi európai országgal folytatva. Az említett első három ország idevágó anyaga kitűnőnek mondható, köztük Franciaországé talán a leggyengébb és a többi országra vonatkozó anyag is jóval vázlatosabb már az első hároménál, - meglepően jó viszont az orosz birodalmi anyag.^{28/} A belga fejlődéssel kapcsolatban KONEK kiemelkedő szerepének megfelelő részletességgel ismerteti ezen - sok állam részére minta szerepét betöltő - hivatalos szolgálat problémáit és QUETELET kulcsszerepét is híven értékeli, jelentőségének megfelelően.^{29/}

Úgyancsak jól látja meg KONEK az első, 1853-as brüsszeli Nemzetközi Statisztikai Kongresszus azon döntő hatását is a hivatalos statisztikai szolgálatok fejlődésére, melyet az az egységes eljárási és módszertani elvek kidolgozásával és ajánlások formájában való előterjesztésével játszott. KONEK részletesen végigmegy az e célból alakított 3 bizottság munkálatain, az un. népességstatisztikai, gazdaságstatisztikai és szociális-statisztikai bizottság ajánlásain és különös élességgel exponálja a munkásosztály elnyomódásával kapcsolatos problémákat. Rámutat, hogy noha e probléma sulya és jelentősége még nem érte el az ausztriai birodalomban a nyugat-európai méreteket, a jövőben azonban aligha lehet e problémákat ott is kikerülni.^{30/} A statisztikai tudományos társaságok fejlődését az angol-francia, az anket módszerét pedig az angol-belga fejlődés nyomán elemzi KONEK, rámutatva, hogy ezek jelentősége a tudományos téren egyre nélkülözhetlenebbé váló munkamegosztásban van.^{31/}

KONEK a statisztika tudományos állására vonatkozó nézeteit KNIES német statisztikus 1850-ben megjelent művéhez kapcsolódva fejti ki,^{32/} ez utóbbival való polemizálás alakjában. Ez a különben nem túlzottan jelentős mű inkább tünete, mint tényezője volt annak a nagyszabású átalakulásnak, amelyet tudományos téren az egységes polgári statisztikai tudomány kialakulása hozott magával. Az egységesen kialakult polgári statisztikában már ekkor megkezdődött a két alapirányzat, az un. nem matematikai, vagy társadalomtudományi jellegű alapirányzat és az un. matematikai irányzat eltávolodása egymástól és ez utóbbi téren kétértelműen KNIES képviselte a legtulzább matematikai álláspontot. KNIES olyan következtetéseket vont le a lefolyt fejlődésből, hogy csak a politikai aritmetika tekinthető a polgári statisztikai tudomány igazi őséneke, csak ez az irány illethető a "statisztika" névvel, a leíró irány pedig nem egyéb mint államtörténet, melyet el kell vetni. Tudományos követelmény lett szerinte az, hogy az új egységes polgári statisztika ne is használjon szavakat, csak számokat és a matematika alapján állva állítsa fel "megrendíthetetlen pontosságú" számain alapuló törvényeit.^{33/} KONEK ezzel a túlzó állásponttal szemben helyesen fejti ki, hogy a politikai aritmetikusok is csak a francia forradalom hatására fordultak erősebben a társadalmi problémák tanulmányozása felé és jogosan hangsúlyozza azt is, hogy a statisztikában a számok pontossága sohasem matematikai jellegű, valamint azt is, hogy a kvantitatív és a kvalitatív elem csak együtt nyerik el értelmüket a társadalom vizsgálata terén.^{34/}

KONEK lényegileg közvetítő álláspont kialakítására törekszik az általa "históriai"-nak nevezett társadalomtudományi és a matematikai irány között, ami józan célkitűzés, de azzal a törekvésével már nem lehet egyetérteni, hogy felemás helyzetből, a leiró irány konzerválására törekedve akarja a két modernebb irányzatot egymáshoz közelebbhozni és ezáltal részben a leiró iskola és a matematikai irány közelítésén fáradozik. Ezért tekinti KONEK a saját és KNIES álláspontja közötti összekötő kapocsnak a politikai aritmetikát "politikai számtan" elnevezéssel, - a statisztika nevet pedig továbbra is a leiró iránynak szeretné fenntartani, melynek "rendszerező" munkásságát, az államcélok mikénti megvalósítása terén szerinte nem tudja sem a politikai számtan, sem a matematikai irány pótolni.^{35/} Csupán annyi koncessziót tesz az új felfogásnak, hogy az állami élet mellett a statisztika tárgyaként ismeri el a szociális viszonyok feltárását is, - de hogy a statisztika továbbra is szilárdan társadalomtudomány maradt, azt azzal is bizonyítani véli, hogy az egyetemeken is mindenütt ebben a keretben tanítják. Enged viszont KONEK abban a kérdésben, hogy a statisztika nemcsak a jelent, de a múltat és a jövőt egyaránt kutathatja, mert úgy érzi, hogy az egyre számszerűbb módszerek biztosan elválasztják már a történeti jellegű tudományoktól.

KONEK 1855-ös nagy művének harmadik része szakirodalmi tekintetből méri fel a polgári statisztika kialakulásának következményeit. Rámutat ezzel kapcsolatban, hogy a statisztikai hivatalok hivatalos kiadványai és tudományos folyóiratai foglalják el egyre inkább a magányos szerzők által nagy fáradsággal összehordott adatokon alapuló leiró jellegű művek helyét, s hogy a szakirodalmi anyag egyre tudományosabb és egyre monografikusabb jellegűvé válik. A művében közölt bibliográfiai anyag azonban viszonylag kevés polgári szellemű művet tartalmaz, nagyobb részben még mindig inkább leiró vonatkozású.^{36/} Hogy mégis KONEK micsoda hatalmas tettet hajtott végre 1855-ös művével a magyar statisztikai tudomány korszerűsítése irányában, azt csak akkor tudjuk igazán lemérni, ha összehasonlítjuk művét tanszéki előde, a "schwarzgelb" érzelmű LÁNER professzor 47 oldalas kompendiumával, melyet az 1851-ben adott ki a pesti egyetemi hallgatók használatára.^{37/} Ez a kis fércmű hol bevallottan, hol hallgatólag ugyan többnyire KONEK 1847-es művét kompilálja, mégis oly módon, hogy azokból éppen a kifejezetten leiró iránynak megfelelő álláspontokat vesz elsősorban át, - a polgári statisztika irányába mutatókat nem -, s amellet még ezeket is nemegyszer vulgarizálja és elsekélyesíti, - ami az egész kompendiumot ásatag szelleművé teszi. Ezen sem a "statisztikai irodák" forrási' jelentőségére, valamint

a politikai aritmetika "segédtudományi" szerepére való utalások, sem SCHWARTNER, FÉNYES és KONEK feldicsérése sem tud érdemben változtatni.

A KONEK által megindított szellemi erjedés vezetett el végülis a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottmányának a létrehozására (1860), ennek kebelében egy tudományos eszközökkel végrehajtandó magyar népszámlálás kísérletére (1863), valamint azokra a mozgalmakra, melyek azután 1867-ben a most már végleges magyar hivatalos statisztikai szolgálat kialakításához jutottak el KELETI vezetése alatt.^{38/}

KONEK az első magyar statisztikai hivatali esti szaktanfolyamon nyert 1869-ben újabb lehetőséget, hogy álláspontját végleg a polgári statisztika elmélete irányával összhangban alakítsa ki. Idevágó fejtegetései azonban - ahogy erre már másutt rámutattunk^{39/} és ahogy ezt egy újabb részletesebb elemzésünkben továbbbi részletekbemenően is megvilágítjuk,^{40/} továbbra is a modern polgári statisztikai elmélet és a leiró irányzat 1850-es állapota között féluton helyezkednek el. A polgári statisztikai elméletet legjobban megközelítő álláspontra még leginkább KELETI e tanfolyamon tartott előadása helyezkedett, noha ez elsősorban a népszámlálások problematikájával foglalkozott.^{41/} Ezt a megközelítést KELETI az un. gyakorlati statisztika kézikönyvének közreadásával folytatta és mélyítette el 1875-ben, amely végeredményben a polgári statisztika hiányzó elméletének összefoglalásával volt már egyértelmű.

Hasonló irányba eső, bár érdemben jóval kevésbé jelentős kísérletet hajtott végre ezen a téren PISZTORY is, aki régi leiró szellemű műve bevezetéseként foglalta össze a módszertan problémáit.^{42/} Ez az összefoglalás a szűkebb értelemben vett módszertanra nem terjedt ki, de annak lényegét, a tömegészlelési módszert, a csoportosítást és feldolgozás új problémáit mindenesetre hiven regisztrálta.

Ezt a fejlődést KENÉZ Béla kis 1908-as műve tetőzte be, mely "A statisztika elmélete" címén először adott korszerű áttekintést a polgári statisztikai elmületről önálló alakban.^{43/} Ennek viszonylag késői megjelenése azzal egyértelmű, hogy közel fél évszázadra volt szükség még ahhoz, hogy a magyar statisztikai elmélet behozza ezen a téren, a polgári statisztika eszmekörének megfelelő elméleti összefoglalás terén fennálló hiányosságát, noha a polgári szellemű népességi és gazdasági, sőt később a társadalmi statisztikai monográfiák köre már a 19. század 60-as éveitől kezdve egyre inkább szélesedett és a századfordulóig

-sőt néhol már az előtt is - színvonalban is elérte, sőt esetenként néha meg is haladta az európai színvonalat.

Ez a folyamat azonban már nem ennek, hanem egy ezt követő tanulmány-
nak az anyaga lehet csak, így ennek elemzésére e keretben már nem térünk ki, rá
csak mint a leíró irányt felváltó új fejlődés perspektívájára kívántunk itt - a fejlődés
kontinuitásának hangsúlyozása érdekében - zárógondolatként hivatkozni.

JEGYZETEK

1. MICHNAY eredetileg a pozsonyi ev. lyceum rektoraként a politika és a böl-
cselet tanára volt, de szóban forgó művét KONEK jogakadémiai vezérfonalul
használta mindaddig, míg saját műve el nem készült, - vö. KÖZGAZDASÁGI
ENCIKLOPÉDIA, III. köt., h. és é.n., "Michnay" címszó, 1094. old. - Ue. a
forrás a "Statisztika" c. műve megjelenését hibásan 1846-ra teszi.
2. MICHNAY, A. D.: Statistika, Pozsony, 1844., Előszó, I. p.
3. Uo., II. p.
4. Uo., 6. p.
5. Uo., 27. és köv. p.
6. Uo., 32. és köv. p.
7. Uo., 35. és köv. p.
8. RAMÓCZY V.: Álladalmotan, Pozsony, 1847., Előszó, III. p.
9. Uo., V. p.
10. Uo., 2. és köv. p.
11. Uo., 12. és köv. p.
12. Uo., 29. és köv. p.
13. Uo., 39. és köv. p.
14. Uo., 43. és köv. p.: Európa általános rajza, - és kül. 75. és köv. p.
15. Uo., a polgári állapot és lakhely kapcsán.
16. RAMÓCZY, id. m., 2. füzet (tkp. II. köt.), 26. és köv. p.
17. Uo., II. köt., 49. és köv. p.
18. Uo., 56. és köv. p. - hivatkozással ERDÉLYI J.: Nemzeti iparunk, Pest, 1843.,
2. kiad., uo., 1846., - posthumus mű FÉNYES kiadásában és kommentárjai-
val.

19. Vö.: SZINNYEI, id. m., VI. köt., Budapest, 1899., 911. és köv. p.
20. KONEK S.: A statisztika elmélete, Győr, 1847., 10. és köv. p., ill. 20. és köv. p.
21. Uo., 32. p.
22. Uo., 40. p.
23. Uo., 66. és köv. p., illetve 103. és köv. p.
24. Uo., 131. és köv. p.
25. KONEK: Elméleti fejtegetések a statisztika terén, tartalmazván: I. A statisztikának elméleti szabályait. II. Annak legújabb állását közigazgatási, tudományos és irodalmi tekintetben, Pest, 1855., - Az I. rész változtatás nélkül egyezik az 1847-es győri kiadással, a II. rész előbb már külön is megjelent változatlan címmel, uo., 1855-ben.
26. Uo., 3. és köv. és kül. 18. és köv. p.
27. Uo., 21. p.
28. Uo., 12. és köv. p., az orosz birodalmi anyag 37. és köv. p.
29. Uo., 24. és köv. p.
30. Uo., 46. és köv. p.
31. Uo., 68. és köv., illetve 76. és köv. p.
32. KNIES K.: Die Statistik als selbständige Wissenschaft, Kassel, 1850.
33. KONEK, id. II. r., 80. és köv. és kül. 87. p.
34. Uo., 89. p. 2. lábjegyzet
35. Uo., 94. és köv. p.
36. Uo., 109. és köv. p.
37. LÁNER (-esetenként LANNER -), F.: A statisztika elméleti vázlatban. Bevezetésül a statisztika gyakorlati részének kellő fölfoghatására, Pest, 1851.
38. HORVÁTH R.: A magyar hivatalos statisztikai szolgálat kialakulása, Statisztikai Szemle, 1958., 3. sz. 161. és köv. p.
39. Uo., 172 és köv. p.
40. Uo., és ua.: Konek Sándor Professor (1819-1882) elméleti statisztikai munkássága és a magyar polgári statisztikai elmélet kialakulása, Acta Univ. Szegediensis., Jur. et Pol., Tom. XII. Fasc. 14., Szeged, 1965. - ahol KONEK idevágó munkásságának részletesebb elemzése megtalálható.
41. Mint 38. alatt id. m., 173. p., - hivatkozással KELETI: A gyakorlati statisztika kézikönyve, Pest, 1875. c. művére.
42. PISZTORY M.: Az osztrák-magyar monarchia statisztikája, Pozsony, 1874., és 2. kiad. uo., 1883.
43. HORVÁTH, 38. alatt id. m., 173. p., - hivatkozással KENÉZ B.: A statisztika elmélete, Pozsony, 1903., - a Stampfel-féle tudományos zsebkönyvtár c. sorozatban.

VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

A magyar leiró statisztikai irány fejlődésének áttekintéséből nagy élességgel domborodik ki az a tény, hogy - amennyiben a politikai aritmetikai irány első meghonosítási kísérletétől és annak a 18. és 19. sz. fordulóján, sőt a magyar polgári szabadságharcot közvetlenül megelőzően és azt követően is még jelentkező túlélt formáitól eltekintünk - a magyar leiró statisztikai irány képviselte a magyar statisztikai tudomány kialakulásának és fejlődésének fő irányvonalát egészen a 19. sz. - harmadik harmadáig, - pontosabban a magyar hivatalos statisztikai szolgálat végleges kialakulásáig.

Egy másik szembetűnő jellegzetessége ennek a fejlődésnek az, hogy a fejlődés e fő irányvonalán belül a magyar leiró statisztikai irány régebbi, BÉL tevékenysége által fémjelzett irányának hatása nem szűnt meg a leiró irány modernebb, göttingai változatának magyarországi meghonosodásával, hanem az még SCHWARTNER működése után is tudott hatni, - nem utolsósorban magára FÉNYES-re és ezen keresztül még a 19. sz. közepén is gazdagítani tudta a magyar földrajzi tudományt.

A magyar leiró statisztikai irány fejlődésének egy harmadik jellegzetessége annak az európai fejlődéstől való nagyfokú elszigeteltsége, illetőleg elszakadása, - annak ellenére, hogy ez az elszakadás, illetve elszigeteltség nem egyértelműen jelentkezett az egyes különféle fejlődési szakaszokban. A BÉL által képviselt régebbi leiró irány beállitottsága folytán elsősorban a földrajzi - népszerű és gazdaságföldrajzi - vonatkozásokat tartotta szem előtt, de ezeket is minden számszerűsítés nélkül, - vagyis lényegében elszakadva a politikai aritmetikától és a leiró iskola újabb, göttingai változatától.

Az újabb leiró irány századforduló körüli korai képviselői viszont egyenesen a göttingai forrásokból szívták magukba ennek a tudománynak legkorszerűbb és európai szintű ismereteit és ezen keresztül váltak annak kiteljesítőivé, olyan kiemelkedő teljesítményekkel, mint SCHWARTNER, a régi leiró követelményeknek, egy ország átfogó statisztikai leírásának megoldásával, - vagy BERZEVICZY, a gazdaságstatisztika és a közgazdaságtan kapcsolatának elmélyítésével és a népességi kérdés átfogó közgazdaságtani jelentőségének kidomborításával. Mindkettőjük működése harmonikusan illeszkedett bele az európai tudomány fejlődésébe, sőt visszahatott magára az európai tudományos fejlődésre is.

Az utánuk következő korszakban a szent-szövetségi reakciós rendszer uralma derékba törte ezt a biztató fejlődést, elvágta a külföldi egyetemi tanulmányok és a külföldi tudományos élettel fenntartott kapcsolatok lehetőségét, tudományos munkák behozatalát megnehezítette és a sajtócenzurán keresztül a hazai tudományos termékek megjelenését is hatásosan igyekezett nehezíteni. Ennek volt következménye az, hogy mind a szent-szövetségi rendszer inaugurálása után, mind az un. magyar reformkorban a magyar leiró irány színvonalasabb képviselői szinte az európai fejlődéstől teljesen elszakadva, elavult korábbi tudományos módszerekre és mintákra támaszkodva folytatták küzdelmüket a magyar statisztikai tudomány műveléséért és annak a hazai tudományos fejlődésben játszott kontinuitásának fenntartásáért. A magyar polgári forradalom és a szabadságharc bukása lényegileg meghosszabbította ezt a fejlődési szakaszt, majdnem egészen a kiegyezési korszakig, vagy legalább is az 1860-as évek elejéig és így továbbra is hatalmas akadályt képezte a korszerű polgári statisztikai tudományra való áttérésnek, mesterségesen fenntartva a meglehetősen elavult magyar leiró statisztikai irány túlélését.

E fejlődésen belül különleges szerepet játszott az un. akadémiai statisztika, vagyis az egyetlen magyar egyetemen, a pesti egyetemen és a magyar jogi főiskolákon, a jogakadémiákon folyó statisztikai oktatás, illetve tudományos működés. A magyar akadémiai statisztika fejlődését az jellemezte, hogy az teljesen az ausztriai birodalmi, közelebbről bécsi egyetemi körök gyámkodása, sőt felügyelete alatt állott a statisztika magyarországi oktatásának meghonosításától kezdve, vagyis a németországi, göttingai fejlettebb leiró irány alacsonyabb színvonalu ausztriai birodalmi, kameralista változatának hatása jutott érvényre. Ez utóbbi változatban nagy lemaradással érvényesült csak a statisztikának a közjogtól és az állammal foglalkozó jogágtól való elkülönülése, és ez a konfúzió hosszú évtizede-

ken át fennmaradt a magyar akadémiai statisztikában is. Mindez azt eredményezte, hogy a magyar akadémiai statisztika képviselői tudományos szempontból is háttérbe szorultak a fejlettebb leiró irány nem akadémiai jellegű képviselői mögött és a fejlődésben általában másodlagos szerepet játszottak.

Ez a nagy állandóságu fejlődési vonal első ízben csak az 1840-es évtizedben tört meg KONEK működésének a hatására, - de már oly későn, hogy nem annyira a túlélt és késői leiró statisztikai irányra, mint inkább a magyar polgári hivatalos statisztikai szolgálat és a kialakuló magyar polgári statisztikai tudomány létrehozása terén is jelentősebb hatásokat tudott gyakorolni.

A mondottak ellenére fontos aláhuzni azt, hogy a magyar leiró statisztikai irányegész fejlődése folyamán híven betöltötte szolgálati szerepét, azaz a magyar kapitalista fejlődés kialakításában és előrevitelében játszott szerepet és elavult, végeredményben 18. század végi, koncepciója és annál alig valamivel fejlettebb módszerei ellenére is, az egyik legerőteljesebb tudományos bázist nyújtotta, továbbá a lényegesen fejletlenebb magyar polgári közgazdasági tudomány kialakítását és továbbvitelét is sokáig a saját keretei között pótolta.

A magyar leiró statisztikai irány tehát végeredményben jelentős előrehaladást ért el a magyarországi népesség nemzeté válásának szorgalmazásában és a honismeret és a nemzeti sajátosságok feltárásán keresztül sikeresen működött közre a nemzeti közvélemény, a nemzeti nyelv és a magyar tudományos világnépek kialakításában. Gazdasági vonatkozásain keresztül ugyanakkor hatalmas érveket szolgáltatott Magyarországnak mint önálló gazdasági egységnek a kiépítéséhez és e gazdaság egység fokozott központosításához és elkülönüléséhez is. Messze a legdöntőbb szerepe volt azonban a haladó politikai eszmék terjesztésében és a magyarországi polgári átalakulás gazdasági, politikai, nyelvi és jogi követelményeinek a propagálásában és ezeken keresztül a reformkor és a magyar polgári forradalom előkészítésében, majd annak elbukása után ideológiai alapot szolgáltatott a dualista politikai rendszer kialakításához, annyiban, amennyiben a teljes nemzeti függetlenség követelményét az új körülmények között fel kellett adnia.

E nemzeti jellegű hagyományok között, amelyek a magyar leiró statisztikai irány fejlődésének fő vonalában állottak, a reformkortól kezdve ott szerepelt a magyar hivatalos statisztikai szolgálat létrehívása, amely - ha átmeneti jellegűnek bizonyult is a magyar polgári forradalomban - végülis e tradíciókra támaszkodva maradéktalanul érvényesülni tudott a dualista rendszerben.

A magyar statisztikai tudomány fejlődésére ható egyes speciális tényezők kölcsönhatására kell visszavezetnünk tehát azt a tényt, hogy a magyar hivatalos statisztikai szolgálat végleges megalakítása 1867-ben olyan döntően tudta rányomni a magyar statisztika fejlődésére a bélyegét, sőt e tradíció ereje nemcsak az egész polgári korszakban, de még ma is, szocialista fejlődésünk korszakában is érvényesül. E tradíció kialakításában az eddigiekből kitűnően egyaránt szerepet játszott a magyar leíró statisztikai irány elszigetelődése és túlélése, a magyar akadémiai statisztika második vonalba szorulása, és ugyanakkor a magyar hivatalos statisztikai szolgálatnak a teljesen kifejlett, európai szintű állami statisztikai munkába való azonnali és közvetlen bekapcsolódása a kiegyezési korszakban.

Ezzel függött össze azonban az a gyengéje is, hogy az ez időben már teljesen a határhaszonelmélet büvkörében élő polgári közgazdaságtannal való kapcsolatai minimálisra szorultak, ami a tudományosabb közgazdasági vonatkozások mellőzésével, valamint az érdeklődési körnek az álló- és mozgónépesség statisztikájára való fokozottabb koncentrációjával járt együtt, - ha olyan rutinjellegű feladatokról, mint az általános mezőgazdasági és ipari összeírások, vagy a külkereskedelmi statisztika folyamatos összeállítása -, eltekintünk. Ebben a fejlődésben fordulópontot már csak a szocializmusra való áttérésünk, elsősorban a tervgazdálkodás bevezetése tudott elérni, - az 1930-as években kialakult gazdaságkutató intézményeknek a hivatalos statisztikai szolgálat keretén kívül történt meghonosodása e téren nem tudott fordulatot elérni.

A magyar leíró statisztikai irány fejlődésének e rövid áttekintése alkalmas tehát nemcsak a magyar statisztikai tudomány történeti fejlődésének fő vonalát, annak lényegesebb sajátosságaival együtt feltárni, de egyben megmutatja a mélyben meghuzódó és hosszú időn át nagy erővel érvényesülő tudományos és institutionális tradícióknak napjainkban való jelentkezését is.

Ezek a tudományos tradíciók, mint haladó hagyományaink, feltétlenül szerepet játszottak a magyar statisztikai tudomány felszabadulás utáni megújulásában és különösen a magyar demográfia azon utolsó másfél évtizedre eső kiteljesedésében, amely nemzetközi méretekben is jelentősnek mondható. Utal ezeknek a hagyományoknak elemzése ugyanakkor arra is, hogy a tradíciók egy része, mint a tudomány éltető forrása mindig elapad. Az időmulásával üres formává és a fejlődés béklyójává merevül, melyek félretevése mulhatatlanul szükséges ahhoz, hogy előre lehessen lépni új tudományos és társadalmi horizontok felé.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ CSOPORT KÖZLEMÉNYEI
SOROZATÁNAK EDDIG MEGJELENT KÖTETEI:

1. Magyarország megyénkénti népességének várható alakulása
1960. I. 1 - 1980. I. között. 1963/1
2. A nyugdíjasok helyzete. 1963/2
3. A korbevallás megbízhatóságának vizsgálatai az 1960. évi népszámlálásnál.
1964/1
4. Magyarország népességének demográfiai jellemzői regionként. 1965/1
5. A válások okai. 1965/2
6. A budapesti nyugdíjasok helyzete és problémái. 1965/3
7. A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai.
I. Budapesten és a városokban. 1965/4
8. A népesség foglalkozásának változása 1960-1963 között. 1965/5
9. Vizsgálatok a népesség területi eloszlásának alakulásáról Magyarországon
1900-1960. 1966/1
10. Lakásdemográfiai adatok. 1966/2
11. A szociális intézetek és gondozottaik helyzete. 1966/3
12. Magyarország népességének területi előreszámítása. 1966/4
13. A magyar leiró statisztikai irány fejlődése. 1966/5

KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ CSOPORT

Budapest, V. Veres Pálné u. 10.
Telefon: 380-121